

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης»

Ειδίκευση «Οθωμανικός κόσμος»

«Οι Ελληνορθόδοξοι της οθωμανικής Θράκης γύρω στο 1870.
Η περίπτωση της επαρχίας Μαρωνείας μέσα από το κείμενο ενός
Μαρωνίτη λόγιου»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Φωτεινή Αλμπανούδη

Τριμελής Επιτροπή

Επόπτης: Παρασκευάς Κονόρτας, αφ. Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλη: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Σπυρίδων Πλουμίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Αθήνα 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
1. Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	6
2. Το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ (Rum milleti).	
α) Οι λαϊκοί.....	8
β) Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως-Βουλγαρικό Ζήτημα.....	11
II. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ	
1. Τίτλος και περιεχόμενο του κειμένου.....	15
2. Επαρχία Μαρωνείας	
α) Γεωγραφικά, Εκκλησιαστικά και Διοικητικά όρια.....	18
β) Δημογραφική σύνθεση πληθυσμού	20
γ) Τοπωνύμια.....	27
3. Οικονομική ζωή, ασχολίες και επαγγέλματα των κατοίκων.....	30
4. Συλλογικές ταυτότητες. Όροι με τους οποίους χωρίζει τους ανθρώπους.....	35
5. Εκπαίδευση - Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι	
α) Η εκπαίδευση των Ελληνορθοδόξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία....	40
β) Η εκπαίδευση στην επαρχία Μαρωνείας.....	43
6. Το Βουλγαρικό στην επαρχία Μαρωνείας.....	49
7. Σχέση με αρχαίο παρελθόν και αρχαιότητες.....	54
III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	57
Χάρης 1.....	60
Χάρτης 2	61
Πίνακας τοπωνυμίων.....	62
Περίληψη.....	63
Summry.....	64
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΗΓΕΣ.....	65
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	65
ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ.....	70

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΦΣΚ=Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως

ΑΘΛΓΘ=Αρχείο Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού

ΕΙΕ=Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΙΝΕ=Ιστορία Νέου Ελληνισμού

ΙΝΣ=Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα της εργασίας είναι οι Ελληνορθόδοξοι της οθωμανικής Θράκης μέσα από το κείμενο του Μ. Μελίρρυτου «Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπό εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας» το οποίο συνέγραψε τον Ιούλιο του 1870 και εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1871.

Όπως δηλώνει ο τίτλος του έργου, αντικείμενο της συγγραφής είναι η *επαρχία Μαρωνείας υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν*, Με το όρο επαρχία εδώ, επομένως, δηλώνει τα γεωγραφικά όρια που ορίζονται από την εκκλησιαστική, και όχι την οθωμανική διοίκηση, είναι δηλαδή η περιοχή που ανήκει στη θρησκευτική και εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Μαρωνείας. Αυτό σημαίνει, κάτι που τονίζει επανειλημμένως και στο κείμενο, ότι εστιάζει στους ορθόδοξους κατοίκους της περιοχής, αυτούς δηλαδή που ανήκουν στο ελληνορθόδοξο μιλλέτ (Rum milleti) την οποία περιγράφει γεωγραφικά και ιστορικά, δίνει δηλαδή πληροφορίες που αφορούν το παρελθόν, από τους μυθικούς και ομηρικούς χρόνους, και ό,τι άλλη πληροφορία από τα παλαιότερα χρόνια, ιστορική ή παράδοσης και θρύλων, και φτάνει στο παρόν, για το οποίο γράφει ό,τι αφορά το σύνολο της σύγχρονης ζωής των ορθοδόξων: τις πόλεις και τα χριστιανικά χωριά της επαρχίας, τις εκκλησίες, στοιχεία για τα σχολεία και την εκπαίδευση, τους κατοίκους και τις ασχολίες τους, την οικονομική ζωή, τη γλώσσα και το Βουλγαρικό Ζήτημα.

Η *Αγγελία* και ο *Πρόλογος* στο κείμενο μας δίνουν αρκετές πληροφορίες ώστε να κατανοήσουμε το πλαίσιο και το περιεχόμενο της συγγραφής καθώς και το σκοπό του συγγραφέα, ο οποίος, είναι ιατρός, αντεπιστέλλων μέλος πολλών επιστημονικών εταιρειών της Ευρώπης και κάτοικος της συγκεκριμένης επαρχίας, πληροφορίες που δίνει ο ίδιος μέσα στο κείμενο.

Σκοπός της συγγραφής του, ο οποίος εμπεριέχει το χαρακτήρα ηθικού καθήκοντος του ίδιου, όπως και κάθε Έλληνα, είναι, αφενός, η *διανοητική ανάπτυξις του πτωχού και περιφρονημένου έθνους ώστε αυτό να φτάσει βαθμηδόν στην αρχαία προγονική εύκλεια*, αλλά και, αφετέρου, να *γίνει εφάμιλλο των πεφωτισμένων εθνών της Ευρώπης*. Το βιβλίο καταγράφει, λοιπόν, το παρόν της επαρχίας κινούμενο ανάμεσα στην σύγχρονη οθωμανική πραγματικότητα, στο ένδοξο, αρχαιοελληνικό παρελθόν και τη σύγχρονη Ευρώπη. Η γεωγραφική (παρών χώρος) και ιστορική (παρελθόν) περιγραφή της επαρχίας είναι τα μέσα για την υλοποίηση του σκοπού.

Ο σκοπός του, λοιπόν, ως Έλληνα, είναι να συμβάλει στην ανάπτυξη του έθνους του, δηλαδή των Ελλήνων, όπου το έθνος έχει πολιτισμικό περιεχόμενο κι όχι πολιτικό. Αλλά, επειδή το αντικείμενό του είναι όλοι οι ορθόδοξοι κάτοικοι της επαρχίας, που στο σύνολό τους είναι ελληνόφωνοι και βουλγαρόφωνοι, εστιάζει μεν στους ελληνόφωνους, για τους οποίους δίνει και τις περισσότερες πληροφορίες, αλλά αναφέρεται και στους βουλγαρόφωνους. Οι βουλγαρόφωνοι, που

αποτελούν πλειοψηφία στους ορθόδοξους της επαρχίας και κατοικούν, σχεδόν στο σύνολό τους, σε χωριά και τσιφλίκια, διακρίνονται με επιμέρους πληροφορίες, κυρίως ως μέρος του προβλήματος του Βουλγαρικού Ζητήματος το οποίο κορυφώθηκε με το Φερμάνι του 1870 και την αναγνώριση της Εξαρχίας από το Οθωμανικό Κράτος.

Ο χρόνος συγγραφής του συγκεκριμένου έργου είναι δύσκολο να μη συνδεθεί με το Βουλγαρικό Ζήτημα (γράφει τον Ιούλιο του 1870¹, ενώ το φερμάνι εκδόθηκε το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου) καθώς στην περιοχή οι βουλγαρόφωνοι αριθμητικά αποτελούν συμπαγή πληθυσμιακή ομάδα, που υπερέχει μάλιστα αριθμητικά των ελληνοφώνων, και ο ίδιος αναφέρει τις πρώτες δράσεις των αποστόλων της Εξαρχίας.

Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής δεν εμπεριέχονται στο σκοπό της συγγραφής του, γι' αυτό και δεν αναφέρει καθόλου τα αμιγή μουσουλμανικά χωριά ούτε και τον Καζά Δαρί-Δερέ που, στο σύνολό του, πλην της πρωτεύουσας όπου κατοικούν και ορθόδοξοι, κατοικείται από μουσουλμάνους. Αναφέρεται σε άλλους θρησκευτικούς πληθυσμούς μόνο όταν μιλά για την πρωτεύουσα της επαρχίας, τη Γκιουμουλτζίνα, την πόλη της Κομοτηνής σήμερα, όπου διαβιούν κι άλλες θρησκευτικές ομάδες, η ζωή των οποίων συμπλέκεται με το σύνολο της ζωής της πόλης.

Η εργασία, λοιπόν, στηρίζεται στο κείμενο του Μελίρρυτου, για να αντλήσει πληροφορίες για βασικούς τομείς της ζωής των Ελληνορθοδόξων στη συγκεκριμένη επαρχία. Στην εργασία, οι τομείς αυτοί περιγράφονται σε ξεχωριστές ενότητες και γίνεται προσπάθεια, με τη βοήθεια και άλλων πηγών και σχετικής με το θέμα δευτερεύουσας βιβλιογραφίας, να ανιχνευτούν και να περιγραφούν, όσο το δυνατόν, περισσότερες πτυχές της ζωής των Ελληνορθοδόξων της επαρχίας, καθώς και το πρίσμα μέσα από το οποίο τις βλέπει και τις καταγράφει ο ίδιος ο συγγραφέας. Όλα αυτά, για να γίνουν κατανοητά, και καθώς η ζωή τους δεν λειτουργεί εν κενώ αλλά εντάσσεται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες και πλαίσιο, εξετάζονται μέσα στα ευρύτερα πλαίσια του Ελληνορθόδοξου μιλλέτ και της Οθωμανικής Διοίκησης της εποχής που γράφεται το βιβλίο.

Έτσι, στην εργασία, προτάσσεται το ιστορικό πλαίσιο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία της εποχής των Μεταρρυθμίσεων, γνωστές ως Τανζιμάτ και το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ (Rum milleti) της ίδιας εποχής, στο οποίο εντάσσεται και το Βουλγαρικό Ζήτημα.

Οι Μεταρρυθμίσεις, που άρχισαν το 1839 με το διάταγμα του Γκιουλ Χανέ και, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, ενισχύθηκαν με το Χάττι Χουμαγιούν ως είχαν στόχο τη διάσωση της ακεραιότητας της Αυτοκρατορίας. Για να επιτευχθεί ο στόχος θα έπρεπε όλοι οι τομείς στην εσωτερική λειτουργία της Αυτοκρατορίας να εκσυγχρονιστούν κατά τα δυτικά πρότυπα. Η

¹ Ίσως να άρχισε η συγγραφή τον Ιούλιο γιατί σε κάποιο σημείο στο κείμενο (σ. 23) αναφέρει την ανεύρεση ενός αγάλματος στην περιοχή που έγινε τον Ιούλιο του 1870. Επίσης σε άλλο σημείο (σ. 30, σημ. (α)), λέει πως έγραφε το συγκεκριμένο χωρίο στις 31 Ιουλίου, ημέρα κατά την οποία, σύμφωνα με το γενικό έθιμο, οι Έλληνες ανάβουν και πηδούν φωτιές.

προσπάθεια για εκσυγχρονισμό προκάλεσε μεγάλη αναδιάταξη στην διοίκηση αλλά και οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές.

Αυτές οι αλλαγές θα έχουν επιπτώσεις σε όλη την κοινωνία αλλά και στην εσωτερική λειτουργία των μιλλέτ, των αναγνωρισμένων θεσμικά από την Οθωμανική Διοίκηση, θρησκευτικών κοινοτήτων, καθώς θεσμοθετήθηκε η είσοδος των λαϊκών στην εσωτερική διοίκησή τους. Το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ θα σημειώσει μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, στην Κωνσταντινούπολη αρχικά και σε άλλες πόλεις στη συνέχεια. Θα αναπτυχθούν ισχυρά οικονομικά και κοινωνικά λαϊκά στρώματα που θα επιδιώξουν, και θα πετύχουν, να έχουν ισχυρό ρόλο στη διοίκηση και στην εκπαίδευση του μιλλέτ εισάγοντας νέες αξίες και ιδέες, διαφορετικές απ' αυτές που πρέσβευε ως τότε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η αναγνωρισμένη θεσμικά από την Οθωμανική Διοίκηση ηγεσία όλων των ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως εθνοτικής υπαγωγής, του Rum milletī. Η οικουμενικότητα, που ήταν η ιδεολογία του Πατριαρχείου, όπως άλλωστε δηλώνει και ο τίτλος του ως “Οικουμενικό” αρχίζει να αντικαθίσταται από τα νέα αυτά στρώματα με την ιδεολογία της ελληνικότητας, με την οποία δημιουργείται μια νέα συλλογική ταυτότητα με περιεχόμενο πολιτισμικό κι όχι πολιτικό.

Μετά το ιστορικό πλαίσιο, εξετάζονται οι όροι *Γεωγραφική* και *Ιστορική* περιγραφή του τίτλου, το περιεχόμενο του βιβλίου και οι ιδεολογικοί άξονες εντός των οποίων κινείται. Στη συνέχεια, σε διαφορετικές ενότητες, εξετάζονται τα παρακάτω θέματα:

Η γεωγραφική και διοικητική (εκκλησιαστική και πολιτική) περιγραφή της επαρχίας.

Το δημογραφικό, με την παρουσίαση της πληθυσμιακής σύνθεσης της επαρχίας και οι ιστορικές συνθήκες μέσα απ' τις οποίες αυτή διαμορφώθηκε.

Η οικονομική ζωή και οι παράγοντες που την επηρεάζουν, οι ασχολίες των πληθυσμιακών ομάδων και η οικονομική τους ανάπτυξη, διαφορές μεταξύ υπαίθρου και αστικών κέντρων.

Οι όροι που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να χωρίσει και να χαρακτηρίσει τις πληθυσμιακές ομάδες της επαρχίας, γιατί χρησιμοποιεί τους συγκεκριμένους (θρησκευτικούς) όρους και σε ποιες αντιλήψεις ανταποκρίνονται αυτοί.

Η εκπαίδευση στο ρωμείο μιλλέτ και στην επαρχία Μαρωνείας, τα σχολεία, οι διαφορές στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα, η είσοδος των λαϊκών στα θέματα εκπαίδευσης.

Το Βουλγαρικό Ζήτημα στην επαρχία Μαρωνείας, ο βαθμός και οι λόγοι καθυστερημένης διάδοσης στη συγκεκριμένη περιοχή.

Και τέλος η σχέση των Ελληνορθοδόξων, και του ίδιου του συγγραφέα, με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν την εποχή που γράφεται το βιβλίο.

Στο τέλος υπάρχουν τα συμπεράσματα από την εξέταση όλων αυτών των θεμάτων.

I. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Οθωμανική αυτοκρατορία.

Το έργο γράφεται και εκδίδεται, την εποχή των Μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γνωστή ως Τανζιμάτ.

Προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις με σκοπό τη διάσωση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ανανέωση, κυρίως στο στρατιωτικό τομέα, είχαν ξεκινήσει ήδη από τον 18ο αιώνα, όταν η Αυτοκρατορία είχε ήδη μπει σε περίοδο κρίσης, οι οποίες όμως απέτυχαν για πολλούς λόγους².

Με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο οι Μεταρρυθμίσεις εισάγονται με το διάταγμα του Γκιουλχανέ το 1839, που θεωρείται η έναρξη της εποχής των μεταρρυθμίσεων, και σε δεύτερη φάση με το Χάτι Χουμαγιούν που εκδίδεται το 1856, μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου, το οποίο ενισχύει τις μεταρρυθμίσεις του πρώτου, και φτάνει ως το 1876³. Είναι μια νέα πολιτική που εισάγεται και εφαρμόζεται από τον Μαχμούτ Β΄ και τους διαδόχους του, με υποστηρικτές ανώτατους αξιωματούχους τη κεντρικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την επέμβαση και καθοδήγηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Σκοπός των μεταρρυθμίσεων ήταν η διασφάλιση της ακεραιότητας της αυτοκρατορίας. Να μπορέσει να αντιμετωπίσει τα σοβαρά οικονομικά προβλήματά της μέσα στις νέες διεθνείς οικονομικές και εμπορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τον προηγούμενο αιώνα, να εκσυγχρονίσει το στρατό, να αποκαταστήσει τη δυνατότητα ελέγχου της κεντρικής εξουσίας στις περιφέρειες της Αυτοκρατορίας, και να επιλύσει τα εσωτερικά προβλήματα που αφορούσαν τη δίκαιη και αποτελεσματική φορολογία για όλους τους υπηκόους, μουσουλμάνους και μη.

Οι αλλαγές αυτές συνδέονται με τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται στο χώρο της οικονομίας. Τη διείδυση δυτικοευρωπαϊκών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων, την παροχή διευκολύνσεων που παρέχει το Οθωμανικό Κράτος στους Ευρωπαίους και την προϊούσα εξάρτησή του από αυτούς. Η οθωμανική οικονομία, που ήταν κλειστή και είχε ως αρχή τον κρατικό προστατευτισμό, φιλελευθεροποιείται σταδιακά, αποκτά ρόλο περιφερειακό και το κράτος χάνει τον έλεγχο στην παραγωγή και το εμπόριο. Οι αλλαγές αυτές επηρέασαν και την οθωμανική κοινωνία. Οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι (Ελληνορθόδοξοι, Αρμένιοι, Εβραίοι και Φραγκολεβαντίνοι) ανέλαβαν ρόλο διαμεσολαβητή για την διείδυση του ξένου κεφαλαίου, τους δόθηκε το δικαίωμα για ατομική ιδιοκτησία και απέκτησαν μεγάλα κεφάλαια και χρηματοπιστωτικά ιδρύματα στα μεγάλα κέντρα της Αυτοκρατορίας. Οι μουσουλμάνοι, αντίθετα,

² Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 24

³ Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες*, σ. 2859, 2866

έμειναν, στην πλειοψηφία τους, στο περιθώριο των εξελίξεων τις οποίες δεν μπορούσαν να αντιληφθούν και να παρακολουθήσουν. Η αστική τάξη που σχηματίστηκε μέσα σ' αυτές τις συνθήκες περιλάμβανε κυρίως μη μουσουλμάνους Οθωμανούς υπηκόους και ξένους. Η μουσουλμανική άρχουσα τάξη ήταν κυρίως μεγαλοϊδιοκτήτες γης ή κρατικοί αξιωματούχοι⁴.

Ο εκσυγχρονισμός του κράτους σε όλους τους τομείς ήταν το μέσο για την επίλυση των πολλαπλών και σύνθετων προβλημάτων, που εκσυγχρονισμός σήμαινε να ακολουθήσει το παράδειγμα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών σε όλους τους τομείς. Η καθιέρωση και δυτικών θεσμικών προτύπων θα συνεπάγονταν τον επανακαθορισμό και βελτίωση της θέσης των μη μουσουλμάνων υπηκόων εντός της οργάνωσης του κράτους.

Οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, που απέκτησαν νομική ισότητα με τους μουσουλμάνους, με τα διατάγματα που προέβλεπαν ασφάλεια ζωής, τιμής και περιουσίας όλων των υπηκόων άνευ διακρίσεως τάξεως ή θρησκευάτος⁵, ευνοήθηκαν από αυτές τις μεταρρυθμίσεις, και τις αλλαγές στην οικονομία, και βελτιώθηκε η ζωή τους σε όλους τους τομείς, αφού απέκτησαν ίσα δικαιώματα με τους μουσουλμάνους έναντι των νόμων, δίκαιη και δημόσια δίκη, ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας.

Ειδικότερα, οι Ελληνορθόδοξοι σημείωσαν μεγάλη ανάπτυξη οικονομική, κοινωνική και πνευματική. Ενισχύθηκαν τα λαϊκά αστικά στρώματα τα οποία απέκτησαν και επίσημα, με τους Γενικούς Κανονισμούς, πρόσβαση στη διοίκηση του ορθόδοξου μιλλέτ, όπως έγινε και στα υπόλοιπα μη μουσουλμανικά μιλλέτ. Οι Βούλγαροι, επίσης, ωφελήθηκαν ιδιαίτερα αφού μπόρεσαν ν' αποκτήσουν εκκλησιαστική αυτονομία και κατ' επέκταση, χωριστή θρησκευτική κοινότητα αναγνωρισμένη από το κράτος⁶.

Εκτός των άλλων, βασική συνιστώσα των μεταρρυθμίσεων ήταν η ανανέωση του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο παίρνει χαρακτήρα κοσμικό, έτσι ώστε να ενσωματωθούν οι εξελίξεις της δυτικής επιστήμης και της τεχνολογίας⁷. Οι αλλαγές στην εκπαίδευση ήταν θεαματικές και αφορούσαν όχι μόνο τους μουσουλμάνους αλλά και όλους τους μη μουσουλμάνους που επιδόθηκαν στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης εντός του μιλλέτ τους αφού οι μεταρρυθμίσεις προέβλεπαν την ελεύθερη λειτουργία εκπαιδευτικών θεσμών σε κάθε θρησκευτική κοινότητα.

Το Οθωμανικό Κράτος, στο πλαίσιο των αλλαγών και για να εξασφαλίσει τη συνοχή και τη νομιμοφροσύνη από όλους τους υπηκόους του, θα υιοθετήσει ως επίσημη ιδεολογία τον Οθωμανισμό (Osmanlılık), σύμφωνα με τον οποίο όλοι οι υπήκοοι του σουλτάνου, μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι, οι οποίοι ήσαν πλέον νομικά ίσοι, ανήκαν σε ένα έθνος, το Οθωμανικό,

⁴ Κονόρτας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 346-347

⁵ Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες*, σ. 2850-52, 2859

⁶ Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 34

⁷ Μπακιρτζής, *ό. π.*, σ. 21

ανεξάρτητα από θρησκεία, γλώσσα και καταγωγή. Στην προσπάθεια για τη διάδοση του Οθωμανισμού στα ανώτερα στρώματα της οθωμανικής κοινωνίας εντάσσεται και η ίδρυση του Αυτοκρατορικού Λυκείου του Γαλατάσαραϊ (1868)⁸ που παρείχε εκπαίδευση υψηλού επιπέδου με μαθητές και διδακτικό προσωπικό από όλες τις θρησκευτικές κοινότητες και που οι απόφοιτοί του στελέχωναν κρατικές διοικητικές υπηρεσίες υπό την ιδεολογία του Οθωμανισμού.

Ο οθωμανισμός παρέμεινε μεν επίσημη ιδεολογία του Οθωμανικού κράτους μέχρι το 1923 αλλά απειλήθηκε από τους εθνικισμούς που αναπτύχθηκαν μέσα στην αυτοκρατορία, κυρίως στα κατώτερα και μεσαία μη μουσουλμανικά στρώματα και που ενισχύθηκαν από τα ανεξάρτητα γειτονικά κράτη. Σ' αυτό βοήθησε επίσης και η απουσία ενιαίου εκπαιδευτικού κρατικού συστήματος που θα προωθούσε τη διάδοση του Οθωμανισμού. Έτσι, οι μουσουλμάνοι ακολουθούσαν τα κορανικά σχολεία κι όχι τα κοσμικά κρατικά και οι μη μουσουλμάνοι προτιμούσαν τα σχολεία της δικής τους θρησκευτικής κοινότητας, οπότε ήταν δύσκολο να επιτευχθεί η ομογενοποίηση όλων των υπηκόων⁹.

2. Ελληνορθόδοξο μιλλέτ (Rum milleti).

α. Οι λαϊκοί.

Το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ, με τις μεταρρυθμίσεις, και ειδικά μετά το 1856, θα γνωρίσει μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, όπως ειπώθηκε παραπάνω, που θα προκαλέσει και κοινωνικές ανακατατάξεις στο εσωτερικό του. Στο περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης θα εμφανιστούν νέες ισχυρές οικονομικά και κοινωνικά ομάδες τραπεζιτών και μεγαλεμπόρων, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, καθώς και μεσαία αστικά στρώματα που θα αποτελέσουν, τρόπο τινά μια *μεγάλη αστική ρωμέικη τάξη*¹⁰ και θα διεκδικήσουν συμμετοχή στη διοίκηση του μιλλέτ. Θα το επιτύχουν το 1862 με τη κύρωση των Γενικών Κανονισμών από την Οθωμανική Διοίκηση. Οι Γενικοί Κανονισμοί ήταν ο νέος καταστατικός χάρτης με βάση τον οποίο οργανώθηκε η διοίκηση του ορθόδοξου μιλλέτ και ο οποίος προέβλεπε, στα πλαίσια της εκκοσμίκευσης των θεσμών, την συμμετοχή των λαϊκών

⁸ Lewis, *Σύγχρονη Τουρκία*, σ. 267

⁹ Κονόρτας, *Πατριαρχείο*, σ. 304· Κονόρτας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 348

¹⁰ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 302.

κατά πλειοψηφία στα όργανα του μιλλέτ, που ήταν αρμόδια για μη εκκλησιαστικά θέματα. Και οι δύο ομάδες, τραπεζίτες και μεσαία αστικά στρώματα, είναι θιασώτες των μεταρρυθμίσεων και του Οθωμανισμού, αλλά τα μεσαία αστικά στρώματα θα εγκαταλείψουν τον Οθωμανισμό από τα τέλη της έβδομης δεκαετίας του 19ου αιώνα και θα κινηθούν προς ελληνοκεντρικές θέσεις¹¹.

Ειδικότερα, αυτές οι ομάδες που άκμαζαν οικονομικά και πνευματικά, ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη και ασπάζονταν την επίσημη ιδεολογία του Οθωμανισμού ονομάστηκαν Ελληνοθωμανοί. Το δόγμα του Ελληνοθωμανισμού υιοθέτησαν πρώτοι οι Νεοφαναριώτες και, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, έγινε αποδεκτό και από τις νέες οικονομικά ισχυρές ομάδες του μιλλέτ, που τα συμφέροντά τους συμβάδιζαν με την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αποσκοπούσαν στην ενσωμάτωσή τους στον κρατικό μηχανισμό, αλλά και τους λογίους¹². Τη δεκαετία του 1870 θα ενισχυθεί και θα βρει, για λίγο διάστημα, οπαδούς και στον αθηναϊκό τύπο λόγω και της εξομάλυνσης των ελληνο-οθωμανικών σχέσεων μετά το τέλος της Κρητικής Επανάστασης¹³.

Ο συμμετοχή των λαϊκών και στις διοικήσεις των τοπικών κοινοτήτων των επαρχιών θεσμοθετήθηκε επίσημα, με τη συμμετοχή τους στα επαρχιακά συμβούλια, με αρμοδιότητες και σε θέματα της εκπαίδευσης.

Τα μεσαία αστικά στρώματα θα αναλάβουν πρωτοβουλίες και για την κοινωνική και πνευματική ανάπτυξη του μιλλέτ, δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στην ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας και γλώσσας. Στο πλαίσιο αυτό θα δημιουργήσουν τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως το 1861, ο οποίος θα λειτουργεί αδιάσπαστα μέχρι την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923, με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Αρχικά δεν απευθυνόταν αποκλειστικά στους ελληνόφωνους αλλά είχε κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, μέλη του ήταν και μη ορθόδοξοι και τόνιζε την ανάγκη διάδοσης των γραμμάτων στην Ανατολή και της καλλιέργειας των επιστημών με έναν πολύ ευρύτερο τρόπο¹⁴. Η βελτίωση και επέκταση της εκπαίδευσης με την ίδρυση νέων σχολείων και στήριξη των απόρων, όχι μόνο οικονομική, ήταν βασικό έργο του Συλλόγου. Οι εκδοτικές δραστηριότητες και η θέσπιση διαγωνισμών για επιστημονικά θέματα συμπλήρωναν τις δραστηριότητες και το σκοπό του.

Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης έχει βάση την ελληνική παιδεία και γλώσσα, και από το 1871 και μετά, δίνει προτεραιότητα στην εκπαίδευση των ελληνικών πληθυσμών στην Αυτοκρατορία των οποίων αναγνωρίζει την ύπαρξη με κριτήριο την εθνότητα. Η συγκρότηση νέας, ελληνικής, συλλογικής ταυτότητας των ελληνορθοδόξων, μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο, όχι πια με

¹¹ Κονόρτας, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 351-353.

¹² Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 303-304

¹³ Σκοπετέα, *Πρότυπο Βασίλειο*, σ. 310-324. Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 23

¹⁴ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 21-22

το θρησκευτικό κριτήριο της οικουμενικότητας, η οποία εγκαταλείπεται, αλλά με κοσμικά κριτήρια που στηρίζονται στην ελληνική γλώσσα και παιδεία έγινε βασικό ζητούμενο του Συλλόγου¹⁵. Η ελληνικότητα γίνεται το κύριο χαρακτηριστικό της νέας ταυτότητας, ο ίδιος ο Σύλλογος ονομάζεται Ελληνικός.

Ο σκοπός και οι δραστηριότητες του ΕΦΣΚ εξέφραζαν το σύνολο των λαϊκών της ελληνορθόδοξης κοινότητας, λόγιοι και μεσαία αστικά στρώματα συμμετείχαν ως μέλη του, και ο επιχειρηματικός και εμπορικός κόσμος έγιναν και οι βασικοί και γενναιόδωροι χρηματοδότες του, πράγμα που βοήθησε πολύ στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες¹⁶.

Το έργο του στην εκπαίδευση βοηθήθηκε επίσης πάρα πολύ από τους ελληνικούς τοπικούς συλλόγους που άρχισαν να ιδρύονται, κάτω από την επίδραση και το παράδειγμα του ΕΦΣΚ σε πολλά μέρη της αυτοκρατορίας. Τη δεκαετία του 1870 λειτουργούν εκατόν είκοσι πέντε σύλλογοι και στα επόμενα χρόνια ο αριθμός τους διπλασιάστηκε¹⁷. Στην περιοχή της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνή), τέτοιοι σύλλογοι άργησαν να συγκροτηθούν, συγκροτούνται μετά το 1880, όπως αναφέρεται παρακάτω στη σελίδα 48. Οι σύλλογοι αυτοί, δημιούργημα μη εκκλησιαστικών φορέων αλλά κυρίως των μεσαίων αστικών στρωμάτων που αναπτύσσονται αυτή την εποχή, έχουν στόχους και φιλανθρωπικούς και εκπαιδευτικούς. Για την εκπαίδευση συνεργάζονται στενά με τον ΕΦΣΚ, ο ίδιος ο ΕΦΣΚ τους αναγνωρίζει ως κύριους φορείς της εκπαίδευσης και βασική πηγή για την ενημέρωσή του σ' ό,τι αφορά εκπαιδευτικά θέματα στην περιοχή τους¹⁸.

Το Πατριαρχείο ήταν επιφυλακτικό, αν όχι αρνητικό, στην ίδρυση του Συλλόγου. Ενδεικτικό ότι στα 33 ιδρυτικά μέλη του, υπήρχε μόνο ένας κληρικός, ο Αλέξανδρος Λάσκαρης, Μητροπολίτης Σισανίου. Η δραστηριοποίηση των λαϊκών σ' ένα χώρο, αυτόν της εκπαίδευσης, που ελεγχόταν αποκλειστικά από το Πατριαρχείο καθώς και η εισαγωγή μιας παιδείας έξω από τους θρησκευτικούς θεσμούς και τις συντηρητικές αντιλήψεις του Πατριαρχείου ήταν οι βασικοί λόγοι για την αρνητική στάση του Πατριαρχείου¹⁹. Ο ελληνοκεντρικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η καλλιέργεια της ελληνικότητας που προωθούσε ο ΕΦΣΚ και οι τοπικοί σύλλογοι αντέβαιναν στην εκκλησιαστική ιδεολογία της οικουμενικότητας και ήταν κι αυτός ένας λόγος της αρνητικής στάσης πολλών φορέων της Εκκλησίας. Στη πορεία όμως, και λόγω του Βουλγαρικού Ζητήματος, αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις με το Πατριαρχείο το οποίο αναγνώρισε στο Σύλλογο τη δυνατότητα να αναλάβει το εκπαιδευτικό σύστημα, κυρίως μετά το Βουλγαρικό Σχίσμα, και μάλιστα χρηματοδοτούσε το Σύλλογο²⁰.

¹⁵ ό. π., σ. 22, 75, 95

¹⁶ ό. π., σ. 20, 34-37· Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, 304-307

¹⁷ Αναγνωστοπούλου, ό.π., σ. 293

¹⁸ ό. π., σ. 25, 89-90· Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, σ. 142-43

¹⁹ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 294-296

²⁰ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 20, 24, 90-93

Η ελληνικότητα, που αναπτύχθηκε μέσα στο οθωμανικό ιστορικό πλαίσιο του Τανζιμάτ, εμπεριέχει και το στοιχείο της ανάπτυξης και του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού δηλώνει επιθυμία για συγκρότηση πολιτισμικής συλλογικής ταυτότητας της ελληνορθόδοξης κοινότητας η οποία ενισχύεται με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης όπου βασικό στοιχείο ήταν η ελληνική γλώσσα και η ελληνική παιδεία²¹ και την ανάπτυξη του ελληνόφωνου Τύπου στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των λαϊκών αστικών στρωμάτων του Ελληνορθόδοξου μιλλέτ καθώς και η συμμετοχή του στη διοίκησή του θα αποτελέσουν τη βάση για αυτή την αλλαγή.

β. Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως-Βουλγαρικό Ζήτημα

Την εποχή που γράφεται το έργο, με την αναγνώριση της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αποσπώνται από τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου μεγάλο μέρος του βουλγαρόφωνου ποιμνίου. Η οικουμενικότητα του Πατριαρχείου, που ήταν η συνεκτική ιδεολογία για όλους τους ορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φθίνει και η ορθοδοξία, ως συνεκτική ιδεολογία, αντικαθίσταται με την ελληνικότητα, ως νέα συλλογική πολιτιστική ταυτότητα, η οποία είναι δημιούργημα των λαϊκών ελληνόφωνων μεσαίων στρωμάτων, αρχικά της Πόλης τη δεκαετία του 1860 με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως το 1861, αλλά και τη δημιουργία φιλεκπαιδευτικών συλλόγων σε πολλές περιοχές, οι οποίοι λειτουργούσαν με πρότυπο τον ΕΦΣΚ.

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, επίσημος θεσμός της οθωμανικής έννομης τάξης και ενταγμένος σ' αυτή, από τα μέσα του 18ου αιώνα επεξέτεινε την εδαφική του δικαιοδοσία και ενίσχυσε το κύρος του²². Ο Πατριάρχης εξελίχθηκε σε πραγματικό ηγέτη ολόκληρου του Ορθόδοξου μιλλέτ. Αυτό έγινε καθώς έλεγχε de jure όλους τους ορθοδόξους των Βαλκανίων όταν, με σουλτανικό διάταγμα, καταργήθηκαν και εντάχθηκαν στη δικαιοδοσία του, το 1766 και 1768 οι Αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου. Παράλληλα, έλεγχε de facto και τα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, τα οποία είχαν μικρό, αριθμητικά, ποιμνιο και, επίσης, μικρές οικονομικές δυνατότητες²³. Από το 1856 όμως, η εδαφική του δικαιοδοσία θα αρχίσει να συρρικνώνεται, ακολουθώντας την αντίστοιχη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς χάνει

²¹ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 19, 21-22, 95

²² Κονόρτας, *Πατριαρχείο*, σ. 227· Κωστής, *Κοινότητες*, σ. 63-68

²³ Κονόρτας, *ό. π.*, σ. 223-227

ποίμνιο με τους εθνικισμούς και την ίδρυση ανεξάρτητων από το Πατριαρχείο εκκλησιών²⁴. Επίσης, το Πατριαρχείο έχασε μέρος της απόλυτης εξουσίας επί του ποιμνίου του Ρουμ μιλλετί την οποία μοιράζεται πια με τους λαϊκούς εκπροσώπους του. Στις επαρχίες όμως, η εξουσία του τοπικού εκκλησιαστικού ηγέτη ενισχύεται, καθώς, είναι τυπικά ο επικεφαλής και αρμόδιος για τη διοίκηση των ορθοδόξων πληθυσμών της περιοχής του και είναι μόνιμο μέλος στο επαρχιακό συμβούλιο. Ο ρόλος των κοινοτήτων γίνεται έντονος κυρίως σε φιλανθρωπικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες²⁵.

Η απώλεια από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου τμημάτων της εδαφικής δικαιοδοσίας του, με την ίδρυση ανεξάρτητων από το ίδιο εθνικών εκκλησιών ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα γι' αυτό. Αρχικά της Σερβικής και Ελληνικής Εκκλησίας, και, την εποχή που εκδίδεται το έργο, η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, με αυτοκρατορικό διάταγμα (φερμάνι) και παρά την αντίδραση του Πατριαρχείου. Η όλη διαδικασία του Βουλγαρικού Ζητήματος απασχόλησε το Πατριαρχείο για αρκετά χρόνια, από το 1856 και μετά, και απετέλεσε ίσως το σοβαρότερο πρόβλημα εκείνη την περίοδο. Με το φερμάνι στην ουσία δημιουργείται ένα ακόμα ορθόδοξο μιλλέτ, ανεξάρτητο όμως από το Πατριαρχείο, το βουλγαρικό.

Η επίσημη αναγνώριση της Εξαρχίας ήταν αποτέλεσμα των διεκδικήσεων του βουλγαρικού εθνικισμού, που αρχίζει να εκδηλώνεται στις αρχές του 19ου αιώνα με την άνοδο βουλγαρικών αστικών στρωμάτων τα οποία επιδιώκουν αρχικά τη δημιουργία συλλογικής βουλγαρικής ταυτότητας, με την καλλιέργεια της βουλγαρικής γλώσσας και μεσαιωνικής φιλολογίας. Μετά το Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο του 1829-30 θα ο βουλγαρικός εθνικισμός θα αναπτυχθεί και θα βάλει ως βασικό στόχο την ίδρυση ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο βουλγαρικής Εκκλησίας κι όχι την ίδρυση ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους, κάτι που θα ήταν ανέφικτο για πολλούς λόγους²⁶. Οι μετριοπαθείς Βούλγαροι εθνικιστές²⁷ επιδιώκουν αρχικά τον διορισμό στις βουλγαρόφωνες περιοχές Βούλγαρων Αρχιερέων και χρήση της βουλγαρικής γλώσσας στις εκκλησιαστικές ιερές λειτουργίες. Ο στόχος αυτός, μετά το 1856, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων για γενικότερο εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας, στοιχείο των οποίων

²⁴ ό. π., σ. 227-229

²⁵ Κωστής, ό. π., σ. 70-73

²⁶ Stamatopoulos, *Bulgarian Schism*, σ. 106-107

²⁷ Στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα, υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του που εκφράζονται με τρεις τάσεις: α) τους μετριοπαθείς, οι οποίοι επεδίωκαν αμοιβαίες παραχωρήσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με στόχο την εκκλησιαστική αυτονομία. Ήταν δε σταθερά προσηλωμένοι στο ρωσικό παράγοντα. β) τους δυτικόφιλους, που προωθούσε την Ουνία και τον απεγκλωβισμό από Ρωσία. γ) τους ακραίους εθνικιστές που επιδιώκουν πλήρη ανεξαρτησία από το Πατριαρχείο, ως πρώτο βήμα για την εθνική “αναγέννηση”. Η παράταξη αυτή θα υπερισχύσει τελικά στο βουλγαρικό εθνικό κίνημα. Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*. Αθήνα 2003, σ. 113-115

αποτελούσε και η εσωτερική θεσμική μεταρρύθμιση των μιλλέτ, γίνεται επίσημα αίτημα προς το Πατριαρχείο και το Οθωμανικό Κράτος για ίδρυση αυτόνομης Βουλγαρικής Εκκλησίας. Στις εργασίες της Προσωρινής Εθνοσυνέλευσης που οι εργασίες της λήγουν τον Φεβρουάριο του 1860 εκφράζεται επίσημα από τους Βούλγαρους αντιπροσώπους η πρώτη αμφισβήτηση της εξουσίας του Πατριαρχείου. Θα ακολουθήσει μια δεκαετία με την πίεση και τις ενέργειες από τη μεριά των Βουλγάρων να εντείνονται, και την προσπάθεια από τη μεριά του Πατριαρχείου, που έχει υποτιμήσει τα αιτήματα των Βουλγάρων, να εξουδετερώσει χωρίς να το πετύχει, τη δυναμική του κινήματος²⁸. Το 1872, με Μεγάλη Σύνοδο, ανακηρύσσει σχισματική την Εξαρχία και την αφορίζει με την κατηγορία του «εθνοφυλετισμού», ότι δηλαδή στηρίχτηκε σε κριτήρια εθνικά κάτι που ήταν αντίθετο με τους Ιερούς Κανόνες.

Το άρθρο 10 του φερμανίου του 1870, που καθόριζε τις περιοχές της πνευματικής δικαιοδοσίας της Εξαρχίας, προέβλεπε ότι αν τα 2/3 των κατοίκων μιας περιοχής που ανήκε στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, επιθυμούσαν να υπαχθούν στην Εξαρχία μπορούσαν να το κάνουν μετά από δημοψήφισμα. Αυτό θα προκαλέσει τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ Πατριαρχείου και Εξαρχίας γιατί η κάθε πλευρά προσπαθούσε να κρατήσει στη δικαιοδοσία της τους ορθόδοξους στις περιοχές όπου κατοικούσαν μικτοί πληθυσμοί, βουλγαρόφωνων και ελληνόφωνων, και στη συνέχεια μεταξύ ελληνικού και βουλγαρικού εθνικισμού. Ο ανταγωνισμός ήταν ιδιαίτερα έντονος στη Θράκη και Μακεδονία²⁹, όπου υπήρχαν μεγάλες ομάδες ελληνόφωνων και βουλγαρόφωνων, και θα ενταθεί κυρίως μετά το 1880, μετά τον Ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1877-78, τη Συνθήκη του Βερολίνου και την ίδρυση της Ηγεμονίας της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Αυτόνομης Ηγεμονίας της Βουλγαρίας.

Σε περιοχές όπου το αστικό βουλγαρικό στοιχείο είχε αναπτυχθεί οικονομικά και κοινωνικά ο ανταγωνισμός εμφανίστηκε νωρίτερα, ήδη από τη δεκαετία του 1850, όπως για παράδειγμα στη Φιλιππούπολη³⁰. Στη Θράκη, και κυρίως στη νότια περιοχή θα αναπτυχθεί αργά, όπως παρουσιάζεται παρακάτω, στην ενότητα για το Βουλγαρικό Ζήτημα στην επαρχία Μαρωνείας.

Στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε αλλάζουν και οι όροι που εκφράζουν τις πληθυσμιακές ομάδες στο Ορθόδοξο μιλλέτ. Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα όλα τα μέλη του Ορθόδοξου μιλλέτ, χωρίς διάκριση φυλετικής ένταξης, ορίζονταν ως Rum από την οθωμανική διοίκηση και Ρωμαίοι από το Πατριαρχείο. Με την ίδρυση της Εξαρχίας δημιουργήθηκε ένα νέο μιλλέτ, το βουλγαρικό (Bulgar millet) για την οθωμανική διοίκηση), που σήμαινε θρησκευτική διάκριση όχι εθνική. Rum/Ρωμαίοι-Ρωμιοί είναι όχι πια όλοι οι ορθόδοξοι, ούτε οι Έλληνες (ελληνόφωνοι) αλλά όσοι ανήκουν στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, οι

²⁸ Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, σ. 11-13· Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 3-5

²⁹ Ματάλας, *ό. π.*, σ. 247· Χολέβα, *ό. π.*, σ. 85

³⁰ Λυμπεράτος, *Φιλιππούπολη*.

οποίοι λέγονται και Πατριαρχικοί. Bulgar/Βούλγαροι είναι όχι όλοι οι Βούλγαροι (βουλγαρόφωνοι), αλλά όσοι εντάσσονται στην Εξαρχία, οι οποίοι λέγονται και Εξαρχικοί. Η διάκριση σήμαινε μόνο τη εκκλησιαστική υπαγωγή τους κι όχι την εθνική³¹.

Στο λεξιλόγιο του Πατριαρχείου εισάγεται, με την εμφάνιση του Βουλγαρικού Ζητήματος, και ο όρος, με αρνητική σημασία, Βουλγαριστές για τους οπαδούς της ίδρυσης ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησία και μετά για τους εξαρχικούς, ενώ Βούλγαροι, με θετικό πρόσημο, είναι όσοι παραμένουν πιστοί στο Πατριαρχείο³². Τον όρο χρησιμοποιεί και ο Μελίρρυτος, με τη σημασία που του δίνει το Πατριαρχείο, όταν μιλά για την εμφάνιση του βουλγαρικού στην επαρχία Μαρωνείας. Ο ελληνικός και βουλγαρικός εθνικισμός, που θα δραστηριοποιηθούν έντονα μετά το 1880 θα χρησιμοποιήσουν τους όρους αυτούς με διαφορετικά κριτήρια ώστε να εξυπηρετήσουν τους δικούς τους εθνικούς σκοπούς ο καθένας³³.

³¹ Κονόρτας, *Θράκη*, σ. 176-78· Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 134

³² Γεδεών, *Έκθεσις*, σ. 8, 10,13, 33, 48.

³³ Κονόρτας, *Θράκη*, σ. 177-78

II. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

1. Τίτλος και περιεχόμενο του κειμένου.

Στον τίτλο του κειμένου, ο συγγραφέας ορίζει την *Περιγραφή* της επαρχίας Μαρωνείας ως *Γεωγραφική και Ιστορική*. Και στη συνέχεια, στην *Αγγελία* και τον *Πρόλογο* αποδίδει και στις δύο ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο για την εποχή που γράφεται το βιβλίο.

Η σημασία που αποδίδει στη Γεωγραφία φαίνεται, αρχικά, από το ότι παραθέτει στην αρχή του βιβλίου, απόσπασμα από τα Γεωγραφικά του Στράβωνα, στο οποίο ο αρχαίος συγγραφέας, τονίζει τη σημασία της Γεωγραφίας για τις πολιτικές ανάγκες. Στον *Πρόλογο*, ο Μελίρρυτος εύχεται να γράψουν παρόμοια έργα, δηλαδή σύντομες γεωγραφίες (και ιστορίες) για κάθε (εκκλησιαστική) επαρχία, και άλλοι *ομογενείς λόγιοι*, ώστε αυτές οι περιγραφές να αποτελέσουν ένα συνολικό σύγγραμμα για όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου κατοικούν ορθόδοξοι, κάτι που έχει, κατά τη γνώμη του, *μεγάλη σημασία εις τον παρόντα καιρόν*, όπου παρών καιρός είναι η περίοδος του Τανζιμάτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επί πλέον, αυτά τα έργα, με τις λεπτομερείς πληροφορίες κάθε τόπου, θα είναι σαν τους ευρωπαϊκούς Guides, οδηγούς περιηγήσεως, κάτι που λείπει ακόμα από το Οθωμανικό κράτος.

Η αντίληψη αυτή για τη σημασία της Γεωγραφίας δεν είναι μόνο προσωπική εκτίμηση του Μελίρρυτου, είναι ευρύτερη στα λόγια αστικά στρώματα της εποχής. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ιδρύθηκε το 1861 και εκφράζει αυτά τα στρώματα, επιδιώκει, μεταξύ άλλων, να δημιουργήσει μια ελληνική πολιτισμική ταυτότητα του ορθόδοξου μιλλέτ. Στο πλαίσιο αυτό δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο της Γεωγραφίας γιατί μέσω αυτής γίνονται γνωστά τα πολιτισμικά γνωρίσματα κάθε ρωμείκης κοινότητας και ενσωματώνονται στο συνολικό πλέγμα του Ελληνορθόδοξου πολιτισμού.

Είναι σημαντική, επίσης, επειδή, στη νέα εποχή που πολλαπλασιάστηκαν οι εμπορικές σχέσεις και οι συγκοινωνίες μεταξύ των κρατών με την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων, ταχυδρομείων και τηλεγράφου βοηθά στη γνώση του κόσμου (ο Μελίρρυτος, σ' αυτό το πλαίσιο αναφέρει την κατασκευή σιδηροδρόμου μέχρι το Δεδέ Αγάτς (Αλεξανδρούπολη) και την ύπαρξη ταχυδρόμου στη Μαρώνεια³⁴). Γι' αυτό, η διδασκαλία της Γεωγραφίας στα σχολεία θεωρείται *ωφελιμώτατη και αναγκαία* και επιπλέον αυτή εισάγεται ως γνωστικό αντικείμενο και στον Καραπάνειο διαγωνισμό του ΕΦΣΚ³⁵.

Το ενδιαφέρον όμως για τη Γεωγραφία, πάντα στα πλαίσια του ΕΦΣΚ, εκδηλώνεται και με τη χρηματοδότηση από ομογενείς για συγγραφή βιβλίων που έχουν αντικείμενο την περιγραφή επιμέρους τόπων, συνήθως των τόπων καταγωγής του χρηματοδότη, Έτσι, το 1867 ο ομογενής

³⁴ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 12, 29.

³⁵ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 107-108

Νικόλαος Συμβουλίδης, κάτοικος Πετρουπόλεως, προσέφερε 500 ρούβλια, προκειμένου να συσταθεί διαγωνισμός για τη συγγραφή βιβλίου με αντικείμενο την περιγραφή του Πόντου³⁶. Επίσης, ο Χρηστάκης Ζωγράφος, το 1871 προσέφερε χρηματικό έπαθλο για τη συγγραφή μελέτης για την Ήπειρο, και ο μητροπολίτης Ευγένιος Ξηροποταμηνός για τη περιγραφή της Θεσσαλίας³⁷. Αλλά και εκτός πλαισίου του ΕΦΣΚ, η συγγραφή παρόμοιων βιβλίων φαίνεται ότι είχε αρχίσει να αναπτύσσεται εντός των ομογενών και η περίπτωση του Μελίρρυτου δεν είναι μοναδική. Το 1851 ο Σκαρλάτος Βυζάντιος θα εκδώσει στην Αθήνα τον πρώτο τόμο του τρίτομου έργου του για την Κωνσταντινούπολη³⁸, μια συνολική περιγραφή της πόλης με πληροφορίες τοπογραφικές, ιστορικές, αρχαιολογικές και πολιτισμικές για τα ήθη και έθιμα όλων των κατοίκων της.

Με παρόμοια αντίληψη και ο Μελίρρυτος δίνει μια συνολική περιγραφή της ζωής των ελληνορθοδόξων στη συγκεκριμένη επαρχία, κινούμενος ανάμεσα στα πλαίσια ενός οδηγού περιήγησης (Guide) για τους μη γνώστες της περιοχής και της επιθυμίας να περιγράψει και να προβάλει ό,τι σημαντικό και ενδιαφέρον υπάρχει στην περιοχή από κάθε άποψη: φυσικές ομορφιές, εκκλησίες, σχολεία, κάτοικοι, προϊόντα, επικοινωνίες, παρουσιάζοντας μια θετική, μάλλον ωραιοποιημένη εικόνα που ανταποκρίνεται στην τάση της εποχής του Τανζιμάτ και του ίδιου για ανάπτυξη γενικά, και των Ελληνορθοδόξων ειδικότερα.

Και η ιστορία παίζει τον ίδιο σημαντικό ρόλο με τη γεωγραφία στην δημιουργία της εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας, αφού συνδέει τους Έλληνες με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν τους και ενισχύει την ελληνική ταυτότητα. Κι αυτή εισάγεται ως μάθημα στα σχολεία και ως γνωστικό αντικείμενο στους διαγωνισμούς του ΕΦΣΚ³⁹. Ο Μελίρρυτος αφιερώνει πολλές σελίδες στο ιστορικό παρελθόν της περιοχής, καταγράφοντας όσα αποσπάσματα από τον Όμηρο αναφέρονται στην περιοχή της αρχαίας Μαρώνας, τα οποία μεταφράζει, και αναφέροντας ό,τι επιγραφή και αρχαίο κατάλοιπο υπάρχει σε κάθε σημείο της περιοχής.

Για την επίτευξη του σκοπού του, στην *Αγγελία*, ζητά τη συνδρομή για την έκδοση του έργου των *φιλομούσων ομογενών*, δηλαδή όσων ενδιαφέρονται για την πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη και ανήκουν στο ίδιο γένος (ορθοδόξων).

Πέρα από τη σημασία της Γεωγραφίας και της Ιστορίας, το περιεχόμενο του έργου κινείται ιδεολογικά και σε άλλους άξονες, στα πλαίσια της Εκκλησιαστικής και Οθωμανικής Διοίκησης την εποχή του Τανζιμάτ, οι οποίοι είναι οι εξής :

1) Ο εκκλησιαστικός. Τονίζει πολλές φορές, ήδη στον τίτλο και το επαναλαμβάνει στην

³⁶ ό. π., σ. 22, 103.

³⁷ ό.π., σ. 103, 107

³⁸ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις: ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλουπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*. Αθήνα τόμ. 1 το 1851, τόμ. 2 το 1862, τόμ. 3 το 1869.

³⁹ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 109

Αγγελία και τον *Πρόλογο*, ότι η περιγραφή γίνεται υπό *έποψη εκκλησιαστική*. Η επαρχία, εκτός από εκκλησιαστική, χαρακτηρίζεται θεόσωστος, το έργο εκδίδεται με την άδεια της Μεγάλης Εκκλησίας και αφιερώνεται, με βαθύτατη ευγνωμοσύνη, στον Μητροπολίτη Μαρωνείας Άνθιμο, ο οποίος θεωρείται η μουσοστεφής του κορυφή για το συγγραφέα. Επί πλέον, πρότυπό του αποτελεί εκκλησιαστικός συγγραφέας, ο Μελέτιος με το έργο του “*Γεωγραφία*”⁴⁰. Ο εκκλησιαστικός άξονας, είναι ενταγμένος στα πλαίσια της οθωμανικής διοίκησης της εποχής του Τανζιμάτ και αναφέρεται στο *Rum millet* (Ελληνορθόδοξο/Ρωμείο μιλλέτ), όλους τους ορθόδοξους που διαβιούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και του οποίου κεφαλή είναι το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, στο οποίο υπάγεται και η Μητρόπολη Μαρωνείας, οι δε ομογενείς είναι το ποίμνιό του, όσοι ανήκουν στο γένος των ορθοδόξων.

2) Οθωμανική διοίκηση. Η επαρχία ανήκει στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως αλλά επίσης είναι τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό δηλώνεται πολλές φορές στο έργο, η οθωμανική νομιμότητα δεν αμφισβητείται. Έτσι, στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής επαρχίας δίνονται και τα οθωμανικά διοικητικά στοιχεία και η περιγραφή γίνεται κατά καζάδες, δηλαδή μικρότερες διοικητικές περιοχές που ανήκουν σε μεγαλύτερες, τα σαντζάκια, κι αυτά στην ακόμα μεγαλύτερη, τα βιλαέτια σύμφωνα με το Νόμο περί Βιλαετίων του 1864.

3) Έλληνες: Αυτοπροσδιορίζεται ο ίδιος ως Έλληνα, εκτός από ομογενής. Στην αρχή της *Αγγελίας*, και, κυρίως, σε διάφορα σημεία του έργου στη συνέχεια, αναφέρεται σε Έλληνες, προσδιορισμός που δηλώνει το σύνολο των ελληνοφώνων τους οποίους συνδέουν κοινά πολιτισμικά στοιχεία, όπως το αρχαίο (ένδοξο) παρελθόν, που προβάλλεται σ' όλο το έργο, η ελληνική γλώσσα, η θρησκεία (ορθοδοξία), οι πεπαιδευμένοι λόγιοι που εργάζονται για την ανάπτυξη του έθνους τους, των Ελλήνων, όπου το έθνος σημαίνει αυτό ακριβώς το πολιτισμικό σύνολο χωρίς πολιτική σημασία.

4) Η πεφωτισμένη Ευρώπη: Είναι το πρότυπο και ο επιδιωκόμενος στόχος σε όλους τους τομείς, ως τέτοιο δηλώνεται από την αρχή στην *Αγγελία* και πολλές φορές στη συνέχεια, σ' όλο το έργο. Είναι αυτό που οφείλει να γίνει κάθε σύγχρονο έθνος, όχι μόνο κατά την άποψη του Μελίρρυτου αλλά και ως γενικό ζητούμενο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και όλων των μιλλέτ εντός της, την

⁴⁰ Πρόκειται για τον Μελέτιο Μήτρον (1661-1714), Μητροπολίτη Αθηνών, το έργο του οποίου, *Μελετίου Γεωγραφία παλαιά και νέα Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων, και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν Λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του ημετέρου Γένους*, εκδόθηκε το 1728 και επανεκδόθηκε το 1807 στη Βενετία από τον Άνθιμο Γαζή. Ο Μελίρρυτος πιθανόν τον προβάλλει ως πρότυπό του και γιατί το έργο του ήταν σημαντικό και προβεβλημένο γενικά, ιδίως την εποχή του ελληνικού Διαφωτισμού αλλά και γιατί ο Μελέτιος, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975, σ. 131, εκτός των άλλων, μεταγράφει αρχαίες επιγραφές από μέρη που επισκέφτηκε, κάτι που δείχνει ένα πνεύμα που τείνει να γίνει επιστημονικό αλλά και που εκφράζει μια συνείδηση της ιστορικής ενότητας του ελληνισμού. Και τα δύο αυτά στοιχεία χαρακτηρίζουν και το έργο του Μελίρρυτου.

εποχή του Τανζιμάτ. Οι αναφορές στην Ευρώπη, με θετική πάντα σημασία, γίνονται με αφορμή κάποια λεπτομέρεια της ζωής της επαρχίας. Στη Γκιουμουλτζίνα ο δρόμος με τα δέντρα στις δύο πλευρές μοιάζει *ολίγον* με τα *Μπουλεβάρια* των Παρισίων, οι *τερπνότατες εξοχές* μοιάζουν τα δάση της Λειψίας⁴¹. Αυτοί οι συσχετισμοί με τα ευρωπαϊκά πρότυπα αναβαθμίζουν βέβαια τα τοπικά σημεία και τους προσθέτουν αίγλη. Ο Χεδίβης της Αιγύπτου Ισμαήλ Πασάς είναι *ευπαίδευτος και έλαβε όλως ευρωπαϊκήν ανατροφήν*⁴² στοιχείο που ίσως βοηθήσει στη δημιουργία Γυμνασίου στη Θάσο η οποία ανήκει στην Αιγυπτιακή Κυβέρνηση. Μία αρνητική αναφορά υπάρχει για την Ευρώπη και αφορά στην πολυτέλεια και διαφθορά της ιδιωτικής ζωής των κατοίκων της, από την οποία όμως δεν επηρεάζονται οι Μαρωνίτες που ξενιτεύονται εκεί κάνοντας εμπόριο.

2. Η επαρχία/Μητρόπολη Μαρωνείας.

α) Γεωγραφικά, Εκκλησιαστικά και Διοικητικά όρια.

Τα όρια της επαρχίας τα ορίζει με τρία στοιχεία: Τη Γεωγραφία, την Εκκλησιαστική και τη Διοικητική Οθωμανική διαίρεση.

Η γεωγραφική της θέση και τα όρια⁴³. Η επαρχία βρίσκεται, στη Θράκη. Εδώ να σημειώσουμε ότι ο όρος Θράκη, που να παραπέμπει στη συγκεκριμένη περιοχή, δεν υπάρχει στην οθωμανική διοικητική διαίρεση, αλλά ούτε στην προηγούμενη βυζαντινή. Οι λόγιοι του Διαφωτισμού επανέφεραν τη χρήση αρχαίων ονομάτων και τοπωνυμίων για να συνδέσουν το παρόν με το ένδοξο αρχαίο παρελθόν⁴⁴. Παραπέμπει, κι εδώ ο λόγιος συγγραφέας, στην ελληνική αρχαιότητα. Και λέγοντας Θράκη δεν εννοεί τα όρια της Θράκης που σήμερα ανήκει στο ελληνικό κράτος αλλά τα ευρύτερα γεωγραφικά που περιλαμβάνουν σήμερα και την περιοχή της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και της Νότιας Βουλγαρίας, και που φαίνεται ότι ήταν σε γενική χρήση, αλλά όχι επίσημα διοικητικά, μέχρι τον Ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1877-1878⁴⁵.

Τα γεωγραφικά όρια της Μητρόπολης Μαρωνείας, βόρεια και νότια είναι γεωφυσικά, η οροσειρά της Ροδόπης και το Αιγαίο πέλαγος. Τα δυτικά και ανατολικά ορίζονται από επαρχίες, δηλαδή μητροπόλεις. Δυτικά η επαρχία Ξάνθης, και ανατολικά οι επαρχίες Διδυμοτείχου και Ηρακλείας.

⁴¹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 37

⁴² ό. π., σ. 65

⁴³ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 11,12

⁴⁴ Δημαράς, *Σχήμα Διαφωτισμού*, σ. 339-341

⁴⁵ Ψάλτης, 1919, σ. 2

Όταν περνά στην αναλυτική περιγραφή της επαρχίας, δίνει και τα *πολιτικά* (διοικητικά) όρια της οθωμανικής διοίκησης με βάση το Νόμο περί Βιλαετίων του 1864, που ήταν σε ισχύ μέχρι το Συνέδρο του Βερολίνου (1878)⁴⁶, και έτσι η περιγραφή των οικισμών της επαρχίας γίνεται κατά Καζάδες ή *Νομούς*, συνδυάζοντας την εκκλησιαστική με την οθωμανική διαίρεση. Για κάθε καζά δίνει και το βαθμό διοίκησης στην οθωμανική ιεραρχία. Όλοι ανήκουν στη γ' τάξη (υπάγονται δηλαδή σε Σαντζάκι κι αυτό σε Βιλαέτι, και διοικούνται από Καϊμακάμη (Kaymakam), ο οποίος διορίζεται με σουλτανικό διάταγμα⁴⁷.

Συγκεκριμένα, η επαρχία περιλαμβάνει: 1) τον Καζά της Γκιουμουλτζίνας (Gumulcine Kazasi). Έδρα του Καζά ήταν η Γκιουμουλτζίνα (ή Γιμουρτζίνα, σημ. Κομοτηνή, οθωμανικά-τουρκ. Gumulcine, βουλγ. Gjurmurdjina Gjurmurdjina). Ο Καζάς τελούσε υπό τη διοίκηση Καϊμακάμη και περιελάμβανε 244 χωριά, εκ των οποίων περίπου 24 χωριά και 3 τσιφλίκια είχαν ορθόδοξο ή μικτό (ορθόδοξο και μουσουλμανικό) πληθυσμό που υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Μαρωνείας. Σήμερα ανήκει στην Ελληνική επικράτεια το μεγαλύτερο τμήμα του τότε Καζά Γκιουμουλτζίνας (Νομός Ροδόπης)⁴⁸. 2) τον Καζά Μάκρης και Φερρών. Ο Καζάς είχε πρωτεύουσα τις Φέρρες (Ferrecik, Φερετζήκ, Φερρά (τα) και περιελάμβανε συνολικά 64 οικισμούς, εκ των οποίων 21 με ορθόδοξο ή μικτό (ορθόδοξο και μουσουλμανικό) πληθυσμό. Ολόκληρη η περιοχή του τότε Καζά Μάκρης και Φερρών αποτελεί σήμερα τμήμα της Ελληνικής Επικράτειας στο Νομό Εβρου⁴⁹. 3) τον Καζά Δαρί Δερέ. Τελούσε υπό τη διοίκηση Καϊμακάμη και είχε έδρα το Δαρί Δερέ (οθωμ. και τουρκ. Darı Dere , σημ Zlatograd στη Βουλγαρία), το μοναδικό τότε οικισμό και με ορθόδοξο πληθυσμό. Μικρό τμήμα του τότε Καζά Δαρί Δερέ - το νότιο άκρο- ανήκει σήμερα στην Ελληνική Επικράτεια (Νομός Ξάνθης)⁵⁰. Οι Καζάδες ανήκαν στο σαντζάκι Καλλιπόλεως, κι αυτό στο Βιλαέτι Αδριανουπόλεως. Στην επαρχία υπάγονταν και τα νησιά Θάσος, (που ανήκε στην Αιγυπτιακή Κυβέρνηση γιατί δόθηκε στον Μωχάμετ Άλη, αντιβασιλέα της Αιγύπτου από το σουλτάνο Μαχμούτ Β' ως *ψώμισμα* αντί της Κρήτης⁵¹) και Σαμοθράκη, οι μόνες περιοχές, αποκλειστικά με ελληνόφωνο ορθόδοξο πληθυσμό.

Τα όρια της Μητρόπολης Μαρωνείας άλλαξαν μετά το 1880. Ο παλιός Καζάς Φερρών εντάχθηκε στο νέο Σαντζάκι του Δεδεαγατς (Αλεξανδρούπολη) και τα ορθόδοξα χωριά του υπήχθησαν στην Μητρόπολη Αίνου. Αυτό έγινε λόγω της δημογραφικής ανάπτυξης του Δεδεαγατς, όπως παρουσιάζεται εδώ, στη σελίδα 31.

⁴⁶ Konortas, *Infiltrations*, σ. 74

⁴⁷ Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 43

⁴⁸ [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](http://ilsp.gr), τελευταία προσπέλαση 05-06-2024. Μελίρρυτος, σ. 26-47

⁴⁹ [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](http://ilsp.gr), τελευταία προσπέλαση 05-06-2024. Μελίρρυτος, σ. 49-58

⁵⁰ [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](http://ilsp.gr), τελευταία προσπέλαση 05-06-2024. Μελίρρυτος, σ. 47-48

⁵¹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 64

Οι περιοχές σήμερα ανήκουν στο νομό Ροδόπης, στο νότιο τμήμα του νομού Έβρου και ένα μικρό μέρος του Καζά Δαρί-Δερέ στο νομό Ξάνθης, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του Καζά Δαρί Δερέ ανήκει στη νότια Βουλγαρία.

Ο πλήρης τίτλος του Μητροπολίτη της επαρχίας Μαρωνείας είναι «*Μητροπολίτης Μαρωνείας και Έξαρχος πάσης Ροδόπης*» και ο Μελίρρυτος θεωρεί ότι ο τίτλος «*εξάρχου Ροδόπης*» προκύπτει από το ότι το βόρειο όριο της επαρχίας περιορίζεται από το όρος της Ροδόπης, το αποδίδει δηλαδή στα γεωγραφικά όρια. Ο τίτλος όμως αυτός μάλλον παρέμεινε από το 17ο αιώνα οπότε και η επαρχία Μαρωνείας είχε μεταπέσει από Μητρόπολη σε πατριαρχική εξαρχία. Ακριβείς χρονολογικές πληροφορίες γι' αυτό δεν υπάρχουν. Το πιθανότερο είναι να ήταν εξαρχία μεταξύ του 1620 και 1646. Ο λόγος δεν αναφέρεται με σαφήνεια, «*δια το του καιρού άστατον*», αναφέρει ο συνοδικός τόμος του 1646 με τον οποίο γίνεται η ανασύσταση της «*πρόπαλαι*» Μητρόπολης και εκλέγεται ο πρώτος μητροπολίτης ο Παγκράτιος. Μετέπεσε πάλι σε εξαρχία για λίγο, τα χρόνια 1651-1653. Έκτοτε παραμένει σταθερά μητρόπολη περιλαμβάνοντας και τα νησιά Θάσο και Σαμοθράκη τα οποία ήταν κι αυτά πατριαρχικά νησιά μέχρι το 1646. Ορίστηκε δε να καταβάλλει η νέα μητρόπολη των τριών πρώην εξαρχιών (Μαρωνείας, Θάσου και Σαμοθράκης) 30 χρυσά φλωρία στο Πατριαρχείο ως συμμετοχή στο βασιλικό χαράτσι⁵².

β) Δημογραφική σύνθεση πληθυσμού.

Ο συγγραφέας για κάθε καζά δίνει αναλυτικές πληροφορίες για τις πόλεις και συνοπτικές για τα μικρά χωριά και τους οικισμούς. Για τα τελευταία, δίνει πρώτα τη γεωγραφική τους θέση που ορίζεται από την απόστασή τους από κάποιο αστικό κέντρο, Μαρώνεια, Γκιουμουλτζίνα, Φέρες, κι αμέσως το μέγεθος του πληθυσμού που μετριέται με (χριστιανικές) οικίες, την ύπαρξη εκκλησίας, που είναι και το κέντρο της ζωής των χριστιανών αυτή την εποχή, όπως και για τα άλλα μιλλέτ το αντίστοιχο θρησκευτικό κέντρο, και ακολουθεί η ύπαρξη σχολείου.

Η ίδια μέθοδος καταγραφής του πληθυσμού, με οικίες κι όχι με άτομα, ισχύει και για τις πόλεις. Ακολουθεί δηλαδή την παραδοσιακή μέθοδο καταγραφής του πληθυσμού της οθωμανικής διοίκησης και του Πατριαρχείου μέχρι τότε, να καταγράφουν τον συνολικό αριθμό των νοικοκυριών (hane, οικιών, ή *στεφάνων* δηλ. οικογενειών) τον οποίο πολλαπλασιάζουν σήμερα οι ερευνητές με έναν συντελεστή, για να υπολογίσουν, τον άρρενα πληθυσμό μιας περιοχής, γιατί

⁵² Παϊζή-Αποστολοπούλου, *Εξαρχία*, σ. 68, 99, 165, 195, 222.

καταγραφή των θηλέων δεν γινόταν. Η καταμέτρηση δε των μη μουσουλμάνων γινόταν με βάση τις εκτιμήσεις που παρείχαν οι τοπικοί θρησκευτικοί άρχοντες⁵³. Μπορούμε να συμπεράνουμε, επομένως ότι τα αριθμητικά στοιχεία (για οικίες) που παραθέτει ο Μελίρρυτος προέρχονται από αυτά που του έδωσε ο Μητροπολίτης Μαρωνείας.

Μόνο για τη νήσο Θάσο, η οποία ανήκει στην Αίγυπτο, οι κάτοικοι καταμετρώνται σε άτομα, και συνολικά σε χιλιάδες, κι όχι με οικίες⁵⁴. Μπορούμε να πιθανολογήσουμε ότι αυτό οφείλεται στο ό,τι ο εκσυγχρονισμός που επεδίωκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην Αίγυπτο είχε ήδη προχωρήσει από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Μωχάμετ Άλη.

Με βάση τις παραπάνω πληροφορίες για τα χωριά στους καζάδες, αλλά και τα στοιχεία που δίνει ο Μελίρρυτος, τα χριστιανικά χωριά αποτελούν ένα μικρό ποσοστό επί του συνόλου: 24 σε 244 στον καζά Γκιουμουλτζίνας, 21 σε σύνολο 64 στον καζά Μάκρης και Φερών και ένα μοναδικό (με μικτό πληθυσμό) στον καζά Δαρί-Δερέ. Σε ποσοστιαία αναλογία για τους δύο πρώτους καζάδες (ο τρίτος κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά με μουσουλμάνους) οι χριστιανικοί οικισμοί είναι λιγότερο από το 1/5 του συνόλου.

Η ύπαρξη πολυπληθούς μουσουλμανικού πληθυσμού οφείλεται στο ότι η εγκαθίδρυση και η παγίωση της οθωμανικής διοίκησης στην περιοχή έγινε στο σύντομο, για ένα τέτοιο γεγονός, διάστημα ενός αιώνα, του 14ου. Η ζωτικής σημασίας θέση της Θράκης ως προκεχωρημένο φυλάκιο προς τα Βαλκάνια και την Ευρώπη απαιτούσε την σταθεροποίηση της οθωμανικής διοίκησης και αυτό επιτεύχθηκε, πολλές φορές, βίαια με συγκρούσεις αλλά και μετακινήσεις πληθυσμών, αναγκαστικές ή εκούσιες. Ιδρύθηκαν πολλά τουρκικά χωριά με μουσουλμάνους νομάδες απ' την Ανατολή⁵⁵ και νέες πόλεις, μ' αποτέλεσμα να υπάρξει επαναστατική δημογραφική αλλαγή στη σύνθεση του πληθυσμού⁵⁶.

Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Θράκης το 1352, οι σουλτάνοι εφάρμοσαν πρόγραμμα εποίκισμού με συμπαγείς μάζες τουρκομάνων από τη Μ. Ασία για να ενισχύσουν το μουσουλμανικό στοιχείο. Αλλά και οι ίδιοι οι τουρκομάνοι άρχισαν να μεταναστεύουν προς τα δυτικά της Μικράς Ασίας και προς τη Θράκη και τα Ανατολικά Βαλκάνια από το 1348 όταν οι επιδρομές τους αναχαιτίστηκαν από τους δυτικούς Σταυροφόρους στη Σμύρνη⁵⁷. Εκτός από τον εποίκισμό με μουσουλμάνους, πολλοί ντόπιοι κάτοικοι της περιοχής προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ από τους δερβίσηδες που διέτρεχαν όλη τη Θράκη προπαγανδίζοντας το.

Η έκρυθμη κατάσταση και η ανασφάλεια που υπήρχε στα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής

⁵³ Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 69

⁵⁴ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 62

⁵⁵ Inalcik, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 26-28, 257-259

⁵⁶ Μπακιρτζής, *Μεταρρυθμίσεις, Θράκη*, σ. 31· Inalcik-Quataert, *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία*, τόμ. Α', σ. 38

⁵⁷ Inalcik-Quataert, *ό.π.*, σ. 38

αυτοκρατορίας καθώς και η ύπαρξη ετερόδοξων χριστιανών (Βογομίλων) βοήθησε σ' αυτή τη μεταστροφή. Έτσι, στα τέλη του 15ου αιώνα, οι χριστιανοί δεν ξεπερνούσαν το 50% του συνολικού πληθυσμού, με τάσεις περαιτέρω μείωσης. Κατοικούσαν δε κυρίως στα παράλια και τις ορεινές περιοχές, ενώ οι μουσουλμάνοι στις εύφορες και πεδινές. Επίσης, μειώθηκε ο πληθυσμός των πόλεων και άλλαξε η σύνθεσή του με ενίσχυση του μουσουλμανικού στοιχείου⁵⁸. «Η εθνική φυσιογνωμία ήρξατο από τού δέκατου πέμπτου ήδη αιώνας άλλοιουμένη καί γινομένη Τουρκική»⁵⁹.

Το ποίμνιο της Μητρόπολης λοιπόν, βουλγαρόφωνοι και ελληνόφωνοι, πλην των δύο νήσων, Θάσου και Σαμοθράκης, που κατοικούνται αποκλειστικά από ελληνόφωνους, αποτελεί μια μικρή μειοψηφία του συνολικού πληθυσμού που στη μεγάλη πλειοψηφία είναι μουσουλμανικός⁶⁰.

Για τις ποσοστιαίες αναλογίες των θρησκευτικών ομάδων, παρόμοια εικόνα υπάρχει και γύρω στα 1890, τώρα με αριθμό κατοίκων κι όχι οικιών (η πρώτη οθωμανική απογραφή με άτομα κι όχι οικίες γίνεται το 1881). Αυτή αφορά βέβαια το Σαντζάκι Γκιουμουλτζίνας που έχει μεγαλύτερα όρια από την επαρχία Μαρωνείας καθώς περιλαμβάνει και την ευρύτερη περιοχή της Ξάνθης, αλλά οι αναλογίες φαίνεται να είναι περίπου ίδιες για όλη την περιοχή και μάλλον δεν έχουν αλλάξει δραματικά την τελευταία εικοσαετία, παρά τις πληθυσμιακές μεταβολές με την έλευση μουσουλμάνων προσφύγων και τη φυγή ορθόδοξων, Βουλγαρόφωνων και Ελληνόφωνων, μετά τον Ρωσο-οθωμανικό πόλεμο του 1877-78⁶¹. Έτσι και πάλι οι αναλογίες παραμένουν σχεδόν ίδιες. Εδώ, όμως, καταμετρώνται ξεχωριστά οι Πατριαρχικοί (Ρωμιοί) και οι Βούλγαροι (εξαρχικοί): το σύνολο του πληθυσμού ανερχόταν στις 245.072 ψυχές, εκ των οποίων 206.914 Μουσουλμάνοι, 15.241 Ρωμιοί, 20.671 Βούλγαροι, 360 Αρμένιοι, 339 Εβραίοι, 912 Τσιγγάνοι και 235 αλλοδαποί⁶². Το σύνολο των χριστιανών (Πατριαρχικών και Εξαρχικών) παραμένει στο 1/5 του μουσουλμανικού. Οι Βούλγαροι (=Εξαρχικοί) υπερτερούν των Ρωμιών⁶³.

Αν και ο διαχωρισμός μουσουλμάνων και ορθόδοξων στο κείμενο, καθώς και των άλλων θρησκευτικών ομάδων είναι σαφής, δεν ισχύει το ίδιο για τους χριστιανούς ορθόδοξους οι οποίοι

⁵⁸ Χατζόπουλος,, *Θράκη*, σ. 111-112

⁵⁹ Κ. Μ. Αποστολίδης, *Φυσιογνωμία*, σ. 104

⁶⁰ Συγκεκριμένα, επίσημα δημογραφικά στοιχεία για αυτή την εποχή που να αναφέρονται αποκλειστικά στην επαρχία Μαρωνείας δεν έχουμε. Επίσης, υπάρχουν αλλαγές στα διοικητικά όρια καθώς και διαφορές με τα εκκλησιαστικά, κάτι που κάνει πολύ δύσκολη τον ακριβή αριθμητικό υπολογισμό των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων. Υπάρχουν διάφορες εκτιμήσεις, από το 1867 και μεταγενέστερες, από Οθωμανική Διοίκηση, Βούλγαρους και Έλληνες της εποχής (Κορογιάς, Gumuljina, κυρίως σ. 80-90) που καταμετρούν τις διάφορες ομάδες πληθυσμού της ευρύτερης περιοχής (αρχικά χριστιανούς, μουσουλμάνους και άλλους, και στη συνέχεια διαχωρίζοντας και βουλγαρόφωνους και ελληνόφωνους) με διαφορετικά κριτήρια και με αντικρουόμενα κίνητρα, ώστε είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε απόλυτα αριθμητικά ασφαλή συμπεράσματα για τη συγκεκριμένη επαρχία. Όμως για τις ποσοστιαίες αναλογίες μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων καθώς και μεταξύ βουλγαρόφωνων και ελληνόφωνων οι αποκλίσεις δεν δίνουν δραματικές διαφορές ώστε να αλλάξει εντελώς η δημογραφική εικόνα.

⁶¹ Μοίρας, *Θράκη*, σ. 88-89

⁶² Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 86

⁶³ ό. π., σ. 69

είναι ελληνόφωνοι και βουλγαρόφωνοι. Στην επαρχία Μαρωνείας, όπως και σ' όλη την περιοχή της Θράκης, υπάρχει μεγάλος αριθμός βουλγαρόφωνων που κατοικούν σε πολλά χωριά και τσιφλίκια⁶⁴. Η ύπαρξή τους οφείλεται σε μετακινήσεις βουλγαρικού πληθυσμού προς τα νότια, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα και μέχρι τις πρώτες του 19ου, λόγω της έκρυθμης κατάστασης που δημιουργήθηκε αυτή την εποχή από την ανταρσία του ισχυρού τοπάρχη Πασβάνογλου πασά του Βιδινίου και τους Κιρτζαλήδες, όπως αναλύεται αμέσως παρακάτω.

Ισχυροί τοπάρχες, (αγιάνηδες-ayan), που απέκτησαν μεγάλη οικονομική και στρατιωτική δύναμη εμφανίστηκαν σ' όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο αιώνα, λόγω της αποδυνάμωσης της κεντρικής εξουσίας και της παρακμής του τιμαριωτικού συστήματος. Η ισχυροποίησή τους και η τάση τους να ανεξαρτητοποιηθούν από την κεντρική εξουσία τους έφερε σε πολεμική αντιπαράθεση μ' αυτήν. Στην περιοχή της Βόρειας Βουλγαρίας ο Πασβάνογλου ενεπλάκη σε μακροχρόνια σύγκρουση με το στρατό του Οθωμανικού Κράτους⁶⁵. Η σύγκρουση αυτή προκάλεσε πολλά δεινά και καταστροφές στον πληθυσμό της περιοχής.

Παράλληλα, την ίδια εποχή, μεγάλη αναταραχή και καταστροφές προκάλεσε ένα ιδιαίτερο φαινόμενο στην περιοχή, η δράση των Κιρτζαλήδων. Από τους ιστορικούς θεωρείται ως αποτέλεσμα των αλλαγών που επέφερε η οθωμανική κρίση το 17ο και 18ο αιώνα, αλλά και η “Νέα Τάξη” του Σελίμ Γ'. Οι Κιρτζαλήδες ήταν πολύ μεγάλες (με εκατοντάδες ή και χιλιάδες άτομα) ληστρικές συμμορίες που τα μέλη τους είχαν ποικίλη κοινωνική και εθνοτική προέλευση (λιποτάκτες, πρώην στρατιώτες που έμειναν εκτός στρατεύματος με τη λήξη πολεμικών συγκρούσεων, εγκληματικά στοιχεία, γενίτσαροι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι) και αναλάμβαναν μεγάλες ληστρικές επιχειρήσεις εναντίον οικισμών και πόλεων. Πολλές ομάδες Κιρτζαλήδων συμμαχίσαν με τοπάρχες, και με τον Πασβάνογλου, και αρχηγούς γενιτσαρών, και με την κοινή τους δράση απέβησαν η μάλιστα για τους κατοίκους των περιοχών που δρούσαν και οι οποίες εκτείνονταν σε μεγάλη έκταση. Η δράση τους ήταν ιδιαίτερα καταστροφική ώστε πολλές περιοχές στις πεδιάδες εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους και ερημώθηκαν⁶⁶. Πολλοί κάτοικοι μετακινήθηκαν σε πόλεις αλλά και στη Νότια Θράκη⁶⁷

Την κατάσταση αυτή της πλήρους αναρχίας και των δεινών που υπέστησαν οι κάτοικοι της Θράκης από τοπάρχες, Κιρτζαλήδες και τον οθωμανικό στρατό που τους πολεμούσε, περιγράφει πολύ παραστατικά και ο Σωφρόνιος, επίσκοπος Βράτσα, πρόδρομος του βουλγαρικού εθνικισμού, στο βιβλίο του «*Βίος και πάθη του αμαρτωλού Σωφρόνιου*» όπου διεκτραγωδεί τις προσωπικές του περιπέτειες και βάσανα την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, μέσα σ' αυτό το σκηνικό της

⁶⁴ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 32-33

⁶⁵ Λυμπεράτος, *Φιλιπούπολη*, σ. 45-46

⁶⁶ Μίτεφ, *Παλιγγενεσία*, σ. 166-67· Λυμπεράτος, *Φιλιπούπολη*, σ. 47-48

⁶⁷ Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 144

πλήρους αναρχίας και τρομοκρατίας που ζούσαν οι κάτοικοι λόγω της δράσης αυτών των τριών παραγόντων⁶⁸.

Η δημιουργία τσιφλικιών στην περιοχή προσείλκυσε επίσης εργάτες γης, που ήταν στην πλειοψηφία τους βουλγαρόφωνοι. Ήδη και πριν από την εποχή του Σελίμ Γ', οι ταμειακές ανάγκες του Οθωμανικού κράτους είχαν ωθήσει στην διαδικασία αφαίρεσης των τιμαρίων από τους σπαχήδες και την παραχώρησή τους με το σύστημα του malikane (εκμίσθωση κρατικών φόρων, σε ισόβια βάση, μιας περιοχής σε ιδιώτες εκμισθωτές, οι οποίοι προκατέβαλαν στο κράτος το μεγάλο ποσό του φόρου) σε φοροεκμισθωτές, ενώ το 1831 καταργήθηκαν με νόμο τα υπολείμματα του τιμαριωτικού συστήματος. Αυτό είχε σαν συνέπεια και την εμφάνιση μεγάλης έγχειας ιδιοκτησίας, με τη μορφή του ziftlik, αρχικά μουσουλμάνων, αλλά στη συνέχεια και ορθόδοξων και Εβραίων γαιοκτημόνων οι οποίοι είχαν οικονομική δύναμη και μπορούσαν να προκαταβάλουν μεγάλα ποσά⁶⁹.

Στη Θράκη, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα υπάρχουν αρκετά τσιφλίκια όπου εργάζονται και βουλγαρόφωνοι ορθόδοξοι είτε ως εποχικοί εργάτες είτε μόνιμα εγκατεστημένοι. Κάποιοι απ' αυτούς, στο β' μισό του 19ου αιώνα αγοράζουν γη από μουσουλμάνους πωλητές οι οποίοι μετακινούνται προς τις πόλεις και ιδρύουν νέα χωριά⁷⁰. Σ' αυτή τη διαδικασία πιθανόν ανταποκρίνεται η παρατήρηση του Μελίρρυτου ότι στο χωριό Χατζιλάρι (Προσκυνητές) μειώθηκαν οι μωαμεθανοί λόγω στρατολογίας και οκνηρίας, και αυξήθηκε το χριστιανικό στοιχείο: *Προ 30 ήδη ετών το χωρίον τούτο κατωκείτο εξ οθωμανών το πλείστον, αλλ' η στρατολογία αφενός, και η οκνηρία αποδεκατίσασα αυτούς, έμειναν τόσο ολίγοι, υπερिशύσαντος του χριστιανικού στοιχείου, το οποίο καθ' εκάστην επαυζάνεται και κραταιούται*⁷¹.

Η στράτευση, ως αιτία μείωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού, ήταν ένα υπαρκτό πρόβλημα, καθώς ήταν οι μόνοι από τους υπηκόους του Οθωμανικού Κράτους που στρατεύονταν. Το κράτος, το 19ο αιώνα, επιστράτευε πια χωρικούς για τους πολέμους, οι οποίοι δεν έλειπαν την εποχή εκείνη, και η διάρκεια της θητείας τους ήταν πολύ μεγάλη αφού παρέμεναν ως κληρωτοί επί είκοσι χρόνια σε ενεργή υπηρεσία και εφεδρείε⁷². Έτσι αναγκάζονταν να λείπουν πολύ χρόνο από

⁶⁸ Γεννήθηκε στο Κότελ το 1739. Το βαπτιστικό του όνομα ήταν Στόικο, το Σωφρόνιος το πήρε όταν χειροτονήθηκε επίσκοπος Βράτσας το 1794 και διατήρησε αυτό το όνομα για το υπόλοιπο της ζωής του ακολουθώντας την εκκλησιαστική συνήθεια. Το 1800 και για τρία χρόνια είναι σε περιορισμό στο Βιδίνι από τον Πασβάνογλου. Το έργο του, ένα είδος αυτοβιογραφίας, το συνέγραψε το 1805 στο Βουκουρέστι, όπου είχε αναγκαστεί να καταφύγει το 1803 λόγω της εκτεταμένης καταστροφικής ληστρικής δράσης των Κιρτζαλήδων σε όλη την περιοχή, και αφού είχε απαλλαγεί με Συνοδική απόφαση από το ιερατικό του αξίωμα. Αποτελεί μέρος της συνολικής προσπάθειάς του να γράψει βιβλία στη βουλγάρικη γλώσσα, κάτι που θεωρεί σημαντικό και το τονίζει και σε άλλα σημεία του έργου του. Εγγονός του ήταν ο νεοφαναριώτης Στέφανος Βογορίδης· Σωφρόνιος, "Βίος και πάθη", σ. 89-101· Φίλιου, *Βιογραφία Αυτοκρατορίας*, σ. 47-48

⁶⁹ Lewis, *Σύγχρονη Τουρκία*, τομ. Ι, σ. 212-215, 261· Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 39-40, 66· Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 27-29.

⁷⁰ Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 147-148

⁷¹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 32

⁷² Quataert, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 111

τα σπίτια τους, με αποτέλεσμα και να μειώνεται ο πληθυσμός τους και η γη τους να μένει ακαλλιέργητη, και τελικά να την πουλάνε, συνήθως, σε χριστιανούς. Είναι φαινόμενο που αφορά την ύπαιθρο το 19ο αιώνα, και γι' αυτό εμφανίζονται χωριά με τουρκικά ονόματα να κατοικούνται από χριστιανούς.

Σχετικά με τη δεύτερη αιτία μείωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού, την οκνηρία τους, μάλλον πρέπει να την αποδώσουμε στις κοινότοπες αντιλήψεις μιας εποχής όπου δεν υπήρχε ακόμα η “πολιτική ορθότητα” και ήταν διαδεδομένες οι μειωτικές αναφορές για αλλοφύλους. Σ' αυτό το πλαίσιο, η οκνηρία εντάσσεται μάλλον στη διαδεδομένη οριενταλιστική αντίληψη της εποχής για “οκνηρούς ανατολίτες”. Και για τους “Οβριούς” ο Μελίρρυτος διατυπώνει επίσης μειωτική αντίληψη, κοινώς διαδεδομένη ως φαίνεται, όταν τους αποδίδει κακή σχέση με την καθαριότητα. *Βρωμά ο οβριός κι αν τά 'χει, βρωμά κι αν δεν τα 'χει*⁷³.

Καθώς το βιβλίο γράφεται ακριβώς την εποχή που εκδόθηκε το φερμάνι και η κατάσταση είναι ρευστή και ως προς τη μετακίνηση πληθυσμών και γιατί δεν έχει αρχίσει ακόμα στην περιοχή της νότιας Θράκης η αποσκίρτηση από το Πατριαρχείο και η υπαγωγή των βουλγαρόφωνων στην Εξαρχία, και θα συνεχίσει να είναι έτσι για τα επόμενα χρόνια, δεν δίνονται ξεχωριστά αριθμητικά στοιχεία γι' αυτούς, θεωρούνται και καταγράφονται ως χριστιανοί, μέλη του ορθόδοξου μιλλέτ. Ο Μελίρρυτος λέει αόριστα ότι πολλά χωριά της επαρχίας κατοικούνται εκ Βουλγάρων. Καταγράφει τα χωριά που κατοικούνται από χριστιανούς καταμετρώντας χριστιανικές οικίες χωρίς να κάνει διάκριση βουλγαρόφωνων και ελληνόφωνων, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου το διακριτικό χαρακτηριστικό είναι η γλώσσα, βουλγαρική ή ελληνική.

Είναι πιθανόν βέβαια αυτός ο τρόπος καταγραφής να δηλώνει και πρόθεση ομογενοποίησης του ποιμνίου του Πατριαρχείου, αφού με τον γενικό όρο χριστιανικά χωριά δεν υπάρχουν διακριτές φυλετικές διαφοροποιήσεις σ' αυτό, όλοι οι χριστιανοί βρίσκονται στη δικαιοδοσία του, επομένως δεν υφίσταται και θέμα με εξαρχικούς. Τυπικά, ακόμα δεν υπάρχει τέτοιο θέμα καθώς όλοι υπάγονται στο Πατριαρχείο, παράλληλα όμως, υποκρύπτει την πραγματικότητα, λειτουργώντας υπέρ του Πατριαρχείου καθώς οι “χριστιανοί” ή οι “ορθόδοξοι χριστιανοί” ανήκουν μεν στη δικαιοδοσία του ακόμα, αλλά η περιοχή, καθώς έχει συμπαγή βουλγαρόφωνο πληθυσμό - κι αυτό ακριβώς υποκρύπτει ο Μελίρρυτος - εμπίπτει στο περιεχόμενο του άρθρου 10 του φερμανίου. Αυτό σημαίνει ότι, δυνητικά, μπορεί να γίνουν μετακινήσεις προς την Εξαρχία, πράγμα που έγινε, όπως ξέρουμε, λίγα χρόνια αργότερα και στην περιοχή αυτή της Θράκης. Να σημειώσουμε ότι και οι φορείς του ελληνικού εθνικισμού αργότερα θα χρησιμοποιήσουν επίσης τους όρους Χριστιανοί Ορθόδοξοι ή Πατριαρχικοί για τους βουλγαρόφωνους ορθόδοξους της Θράκης στην προσπάθειά

⁷³ ό. π., σ. 38

τους να ταυτίσουν την Ορθοδοξία με το Πατριαρχείο και μέσω αυτού με τον Ελληνισμό⁷⁴.

Αναφέρει, επίσης, ο συγγραφέας ότι όλα τα βουλγαρικά χωριά είναι εξελληνισμένα γιατί οι κάτοικοι χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα στις επίσημες δοσοληψίες⁷⁵. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ίδιοι, που στις επίσημες δοσοληψίες χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα, στον προφορικό λόγο και στην ιδιωτική τους ζωή είναι βουλγαρόφωνοι, και το ίδιο θα ισχύει για τις γυναίκες και τα παιδιά. Άρα το εξελληνισμένα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Επίσης, όταν περιγράφει το Βαρόσι, τη συνοικία των χριστιανών της Γκιουμουλτζίνας, λέει ότι οι κάτοικοι δεν έχουν την αυτήν καταγωγή εισίν εκ διαφόρων περιχώρων, και μακρόθεν ελθόντες, ώστε εισέτι δεν αφωμοιώθησαν εις εν κράμα, ή εις μίαν ζύμην, καθότι προ ολίγων ήδη ετών απώκισαν εις το μέρος τούτο⁷⁶. Πρόκειται για βουλγαρικής καταγωγής πληθυσμούς και πιθανόν να αποτελούν μεγάλη ομάδα με αστικά επαγγέλματα, γιατί ήδη από το 1867 η λειτουργία άρχισε να γίνεται και στα σλαβονικά στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, την ορθόδοξη δηλαδή εκκλησία της συνοικίας, κάτι που δεν διήρκεσε⁷⁷.

Σ' ό,τι αφορά την γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού λίγο πριν το 1870 περιγράφεται ως εξής από τον Κωνσταντίνο Βατικιώτη: *Ο ιδιαίτερα μικρός αριθμός των Ρωμιών (ελληνοφώνων) που καταμετράται εντοπίζεται κυρίως στα αστικά κέντρα της Κομοτηνής και Ξάνθης και σε ορισμένους μεγάλους οικισμούς, όπως τα Άβδηρα, η Σταυρούπολη και η Μαρώνεια και οι περιφέρειές τους. Μόνον η ακτή κατέχεται από Έλληνες ναυτικούς και ψαράδες, ενώ, οι λόφοι που διακρίνονται καταλαμβάνονται σχεδόν αποκλειστικά από Τούρκους και Βουλγάρους αγρότες και ποιμένες⁷⁸. Ίδια εικόνα δίνεται και από τον Μελίρρυτο: τα ελληνικά τοπωνύμια και οι ομιλούντες την ελληνική γλώσσα εντοπίζονται στα παράλια και είναι λίγα. Αντίθετα, όλα τα χριστιανικά χωριά (βουλγαρόφωνα στην πλειοψηφία τους) είναι μακριά από τη θάλασσα σε απόσταση μίας και έως 10 ώρες από αυτή⁷⁹.*

⁷⁴ Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 123

⁷⁵ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 34

⁷⁶ ό. π., σ. 39-40

⁷⁷ Κονορτας, *Infiltrations*, σ. 83

⁷⁸ Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 86

⁷⁹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 47

γ) Τοπωνύμια

Τα τοπωνύμια, εκτός από ελάχιστα (Μαρώνεια, Φέρρες, Μάκρη) είναι οθωμανικά-τουρκικά και καθρεφτίζουν την δημογραφική κατανομή του πληθυσμού όπως αυτός εξελίχθηκε μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης από τους Οθωμανούς. Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, στο δημογραφικό (σελ. 21-22), στη Θράκη, από το 15ο αιώνα, το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν κυρίαρχο με την οθωμανική-τουρκική γλώσσα να είναι επίσης κυρίαρχη και τα τοπωνύμια κωμών, αγρών, βουνών, δασών κ.λ.π. να είναι οθωμανικά-τουρκικά⁸⁰ και να χρησιμοποιείται μόνο η τουρκική ονομασία τους και από ελληνόφωνους ακόμα, όπως π.χ. από τον Κ. Οικονόμο ο οποίος συνέγραψε ιστορία της επαρχίας Φιλιππουπόλεως το 1819⁸¹.

Το ίδιο βλέπουμε να γίνεται και στο έργο του Μελίρρυτου. Όλα τα ονόματα πόλεων, και χωριών είναι οθωμανικά-τουρκικά εκτός από τα τρία που αναφέρθηκαν παραπάνω (Μαρώνεια, Φέρρες, Μάκρη) για τα οποία χρησιμοποιεί μόνο την ελληνική ονομασία τους και ποτέ την τουρκική, ίσως γιατί το ελληνικό στοιχείο ήταν κυρίαρχο σ' αυτά και η χρήση των ελληνικών ονομάτων παρέμεινε σταθερή σ' όλη τη διάρκεια των προηγούμενων χρόνων και μέχρι την εποχή του. Επίσης, όταν αναφέρει ένα τοπωνύμιο ή λέξη σχετική με επαγγελματική κι εμπορική ζωή ή και κάτι άλλο στα ελληνικά, δίνει αμέσως και την τουρκική εκδοχή του μέσα σε παρένθεση⁸²: *Πόρτο λαγώ* (Καραγάτζι), *Ιχθυοτροφείο* (Ταλιάνι), *Τσमारος* (Ανα-κιολού), *λίθινος γέφυρα* (Τασσ-κιοπρού), *βερσοδεψείο* (Ταβάκ-χανές), *αστραγάλια* (λεπλεβί), *Νομαρχείον* (κονάκι), *Γυμνάσιον* (μεκτέπ-ρουσδιέ). Ή και το αντίστροφο, με λιγότερες αναφορές: δίνει την ελληνική εκδοχή για τουρκική λέξη⁸³. πχ. *Ελμά-παζάρι* (μήλων αγορά), *Ατ-παζάρι* (ίππων αγορά), *Καϊμακάμης* (τοποτηρητής).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του οθωμανικού-τουρκικού ονόματος της πρωτεύουσας του καζά Γκιουμουλτζίνας για την οποία χρησιμοποιεί διαφορετικούς τύπους (Γιμουρτζίνα, Γκιουμου(λ)τζίνα). Δίνει μάλιστα και, την κατ' αυτόν, τουρκική ετυμολογία της, η οποία δεν αληθεύει, ως προερχόμενη δηλαδή από την οθωμανική-τουρκική λέξη κιομούρ που σημαίνει κάρβουνο γιατί παλιά υπήρχε εκεί χωριό ανθρακωρύχων, εξού και η προέλευση του ονόματος, κατά τον Μελίρρυτο πάντα⁸⁴. Το ενδιαφέρον είναι ότι δεν αναφέρει καθόλου το ελληνικό όνομα Κομοτηνή, το οποίο, ίσως όχι σε χρήση, αλλά υπήρχε, όπως αναφέρει ένας άλλος συγγραφέας της περιοχής, δίνοντας, στον αλφαβητικό πίνακα πόλεων και κωμών που έχει στην αρχή του έργου του, και το όνομα Κομοτηνή: «Γκιουμουλτζίνα. Gumuldjina. Πάλαι *Κομοτηνή*»⁸⁵ Αλλά και αυτός αν και αναφέρει την παλιά ονομασία δεν τη χρησιμοποιεί ποτέ στο έργο του, πάντα χρησιμοποιεί το

⁸⁰ Αποστολίδης, *Φυσιογνωμία*, σ. 105

⁸¹ Κ. Οικονόμου, *Εγχειρίδιον περί τής επαρχίας Φιλ(π)όλεως*, Βιέννη, έτ. 1819· ό.π., σημ. 6.

⁸² Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 11, 16 και 17, 39, 42, 43

⁸³ ό. π., σ. 41, 43

⁸⁴ ό. π., σ. 37

⁸⁵ Μελισσηνός, *Θράκη*, σ. ιδ'.

Γκιουμουλτζίνα.

Για το όνομα Κομοτηνή ξέρουμε ότι αναφέρεται ήδη στη Βυζαντινή εποχή ως άλλη εκδοχή του Κουμουτζινά (απ' αυτό και το Γκιουμου(λ)τζίνα) για οικισμό που βρισκόταν στη θέση της σημερινής Κομοτηνής. Στην πρωτοβυζαντινή και μεσοβυζαντινή περίοδο ήταν μικρός οικισμός. Εξελίχθηκε σε καλά οχυρωμένη πόλη με στρατηγική σημασία τον 14ο αιώνα. Η θέση βρίσκεται στο σημείο όπου η συγκοινωνιακή σύνδεση στη ανατολική οροσειρά της Ροδόπης από Βορρά προς Νότο, διασταυρώνεται με την Εγνατία οδό που κινείται από Α-Δ (Κωνσταντινούπολη - Θεσσαλονίκη). Ο οικισμός φαίνεται να προέκυψε από την ανάπτυξη ενός οδικού σταθμού που θα βρισκόταν αρχικά στο συγκεκριμένο σημείο. Το 1363 εγκαταστάθηκαν, έξω από τα τείχη, Οθωμανοί έποικοι από τη Μικρά Ασία⁸⁶.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, η ευρεία χρήση σχεδόν αποκλειστικά οθωμανικών-τουρκικών τοπωνυμίων από όλους τους κατοίκους, πιστοποιεί αυτό που ειπώθηκε στην αρχή αυτής της εργασίας, για τη διάδοση του Ισλάμ στην περιοχή, και ότι ο μουσουλμανικός χαρακτήρας δεν περιοριζόταν μόνο στην πλειοψηφία του μουσουλμανικού πληθυσμού αλλά κυριαρχούσε σ' όλους τους τομείς της ζωής και σ' όλες τις πληθυσμιακές ομάδες. Προφανώς στην επικράτηση της οθωμανικής-τουρκικής γλώσσας στη διοικητική ορολογία και τα τοπωνύμια βοήθησε το ότι η διοίκηση ήταν οθωμανική και το ότι εγκαταστάθηκαν πολλοί μουσουλμανικοί πληθυσμοί που ίδρυσαν νέα χωριά στην περιοχή. Όταν τα εγκατέλειψαν κι εγκαταστάθηκαν σ' αυτά χριστιανοί δεν άλλαξαν το παλιό οθωμανικό τοπωνύμιο.

Οι οθωμανικές-τουρκικές ονομασίες ήταν σε ευρεία και γενική χρήση μέχρι την ένταξη της Θράκης στο ελληνικό κράτος, οπότε και έγιναν οι μετονομασίες στα ελληνικά το 1921 όλων των πόλεων και χωριών της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης, 1171 συνολικά, που χαρακτηρίστηκαν "ξενικά" και "τουρκόφωνα". Όσα βρίσκονταν στα δυτικά του Έβρου ενσωματώθηκαν στο νόμο του 1924 "Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τοις νομοίς Έβρου και Ροδόπης" και αποτελούν ως σήμερα τη βάση της ελληνικής διοικητικής ονοματολογίας. Τα υπόλοιπα περιέπεσαν σε αχρηστία με την επιστροφή της περιοχής στην Τουρκία, το 1922⁸⁷.

Οι μαζικές μετονομασίες ήταν μια πάγια τακτική που ακολουθούσαν τα τρία βαλκανικά κράτη, Ελλάδα, Βουλγαρία, Τουρκία, τον τελευταίο αιώνα με κρατική απόφαση, για λόγους εθνικού συμφέροντος. Στην Ελλάδα έγιναν και σε άλλες περιοχές, αλλά στη Θράκη παρουσίασαν την ιδιοτυπία ότι έγιναν αμέσως με την προσάρτηση της περιοχής και με απόφαση μόνο των τοπικών αρχών κατοχής κι όχι και με τη συνεργασία της Επιτροπείας Τοπωνυμίων του Υπουργείου Εξωτερικών όπως έγινε σε άλλες περιοχές που προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος. Στην

⁸⁶ [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](http://www.ilsp.gr), τελευταία προσπέλαση 20/07/2024.

⁸⁷ Κοκολάκης, *Ονοματοθεσία*, σ.197.

Επιτροπεία συμμετείχαν καθηγητές του Πανεπιστημίου με επικεφαλής το λαογράφο Νικόλαο Πολίτη οι οποίοι αναλάμβαναν την “ιστορική αιτιολόγηση” για τις αλλαγές⁸⁸.

Λόγοι εθνικού συμφέροντος “ανάγκασαν” την τοπική επιτροπή που έκανε τις μετονομασίες να ακολουθήσει συνοπτικές και αυθαίρετες διαδικασίες κατά την αλλαγή των ονομάτων. Σκοπός ήταν η αποκατάσταση των ελληνικών τοπωνυμίων που, κατά τη γνώμη της επιτροπής, είχαν “αλλοιωθεί” από τον Οθωμανό κατακτητή. Αυτό ήταν δύσκολο να γίνει καθώς ποτέ το σύνολο των τοπωνυμίων της Θράκης δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικά, τα τουρκικά ονόματα των οικισμών δεν σήμαιναν αλλαγή ονόματος, αλλά ίδρυση νέων οικισμών με μουσουλμάνους κατοίκους από τον 14ο αιώνα και, επομένως, και η “αλλοίωση” ήταν αποτέλεσμα των μακροχρόνιων εθνολογικών και δημογραφικών αλλαγών. Επίσης, κι όταν υπήρχαν τα ελληνικά τοπωνύμια από παλιά, ήταν δύσκολο να ξέρει κάποιος σε ποια ακριβώς θέση βρίσκονταν και σε τι αντιστοιχούσαν στο παρόν.

Έτσι, “αποκαταστάθηκε” τελικά ένα πολύ μικρό ποσοστό τοπωνυμίων, 8% του συνόλου, και χωρίς, πολλές φορές, να αντιστοιχούν στις παλιές θέσεις τα αποκαταστημένα τοπωνύμια. Η προσπάθεια για ελληνοποίηση μάλιστα παρέβλεπε τα ονόματα που ήταν σε χρήση τη βυζαντινή εποχή καθώς η αρχαιολατρία τα απέρριπτε. Για τα υπόλοιπα, το νέο όνομα δημιουργήθηκε με διάφορους, αυθαίρετους τρόπους: κάποια είναι παράφραση ή μετάφραση των οθωμανικών-τουρκικών τοπωνυμίων ή το ελληνικό τοπωνύμιο να πλησιάζει τον ήχο του οθωμανικού-τουρκικού, και άλλα είναι κοινότοπες περιγραφικές ονομασίες. Η επιτροπή των μετονομασιών Θράκης εργάστηκε όχι με φιλολογικά και ιστορικά κριτήρια αλλά με πολιτική και διοικητική σκοπιμότητα κι αυτό προκάλεσε την αντίδραση της Επιτροπείας για το αυθαίρετο των αλλαγών οι οποίες καθιερώθηκαν λόγω της πίεσης του χρόνου και του εθνικού συμφέροντος⁸⁹. Τα παλιά ονόματα πάντως εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε κοινή χρήση από τους κατοίκους της περιοχής για πολλά χρόνια ακόμα.

⁸⁸ ό.π., σ. 198.

⁸⁹ ό.π., σ. 198-204.

3. Οικονομική ζωή, ασχολίες και επαγγέλματα των κατοίκων

Η περιοχή της Θράκης, και τα βυζαντινά χρόνια αλλά και μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς αποτελούσε την ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης. Υπήρχαν και αστικά κέντρα, η Αδριανούπολη, η Φιλιππούπολη, αλλά στο σύνολό της παρέμεινε αγροτοκτηνοτροφική περιοχή που εξυπηρετούσε με τα προϊόντα της τις ανάγκες του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Μάλιστα, από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης, η αγροτική οικονομία βελτιώθηκε και λόγω του τερματισμού των πολεμικών επιχειρήσεων στην περιοχή και την αποκατάσταση της δημόσιας ασφάλειας αλλά και επειδή το τιμαριωτικό σύστημα που επιβλήθηκε λειτουργούσε με όρους που δεν ήταν επαχθείς για τους αγρότες. Αυτό προκάλεσε τη μετακίνηση αγροτικών βουλγαρικών πληθυσμών προς την κεντρική και νότια περιοχή της, κάτι που ευνόησαν και οι Σουλτάνοι το 17ο και 18ο αιώνα για να ενισχύσουν με εργατικά χέρια τις εύφορες πεδινές περιοχές, αλλά και εγκαταστάσεις πληθυσμών από Ήπειρο, Αλβανία και Πελοπόννησο⁹⁰.

Από τα τέλη του 17ου αιώνα, η αγροτική οικονομία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μπαίνει σε περίοδο κρίσης, η οποία κορυφώνεται στις αρχές του 19ου αιώνα. Αποτέλεσμα της κρίσης ήταν η κατάργηση του τιμαριωτικού συστήματος και η δημιουργία τσιφλικιών. Αυτό ενίσχυσε τη θέση των μεγάλων ιδιοκτητών γης και επιδείνωσε τη θέση και την κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών⁹¹. Ο Μελίρρυτος λέει ότι οι κάτοικοι της επαρχίας μέχρι το 1821 προστατεύονταν από τους τοπικούς Δερεμπέηδες και Αγιάνηδες που διοικούσαν την περιοχή με το τιμαριωτικό σύστημα⁹², πληροφορία που επιβεβαιώνει αυτό το γεγονός.

Αυτές οι αλλαγές έγιναν αισθητές και στη Θράκη, όπου την άθλια κατάσταση των αγροτών επιδείνωσε και η έκρυθμη κατάσταση που προκλήθηκε από τη δράση ισχυρών τοπαρχών, όπως του Πασβάνογλου στο Βιδίσι, και των ληστρικών επιδρομών των Κιρτζαλήδων στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, τους οποίους το Οθωμανικό Κράτος αδυνατούσε να αντιμετωπίσει και να εξασφαλίσει ειρήνη και ασφάλεια για τους πληθυσμούς. Επίσης, οι πόλεμοι που διεξήγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 19ο αιώνα έκαναν τη Θράκη θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων, κυρίως κατά τους Ρωσο-οθωμανικούς πολέμους, με το ρωσικό στρατό να κατακτά πολλές περιοχές πολλές απ' τις οποίες εγκαταλείφθηκαν από τους πληθυσμούς τους. Αλλά και ο οθωμανικός στρατός, που διερχόταν από τη Θράκη για τις ανάγκες των πολεμικών επιχειρήσεων, προκαλούσε μεγάλες καταστροφές και δεινά στους κατοίκους⁹³.

⁹⁰ Χατζόπουλος, *Θράκη*, σ. 115

⁹¹ ό.π.

⁹² Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 25

⁹³ Χατζόπουλος, *Θράκη*, σ. 115-116

Μετά το 1856, και με τις αλλαγές των Μεταρρυθμίσεων, η οικονομική ζωή στη Θράκη γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, με βάση πάντα την αγροτική παραγωγή. Αυτό όμως δεν βελτίωσε τη θέση των αγροτών γιατί εξαρτιόνταν από τους μεγάλους γαιοκτήμονες και γιατί αυξήθηκαν οι φορολογικές υποχρεώσεις τους από το κράτος και από εκκλησία. Αντίθετα, η αύξηση του εμπορίου και της βιοτεχνίας προκάλεσε την άνθηση αστικών κέντρων στην ενδοχώρα και τα παράλια καθώς και ανάπτυξη στα δίκτυα μεταφοράς. Στη συγκεκριμένη περιοχή, από τα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύχθηκαν τα λιμάνια της Μαρώνειας, Μάκρης. Μετά το 1872, οπότε ολοκληρώθηκε η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου Κωνσταντινούπολης-Αδριανούπολης και η διακλάδωση Κούλελι Μπουργκάζ (Πυθίου)-Δεδέ Αγάτς (Αλεξανδρούπολη), έγιναν σημαντικές αλλαγές στην οικονομία της ευρύτερης περιοχής⁹⁴.

Η πόλη του Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη από το 1920), αναπτύσσεται ταχύτατα με καθαρά ευρωπαϊκό χαρακτήρα, καθώς ταυτόχρονα με τη σιδηροδρομική σύνδεση αναπτύσσεται και το εμπορικό λιμάνι της πόλης όπου συνέρρεαν όλα τα προϊόντα της Θράκης για εξαγωγή. Η πόλη της Αίνου (σήμερα ανήκει στην Ευρωπαϊκή Τουρκία), που ως τότε ήταν το επίνειο της Αδριανούπολης όπου έφταναν τα προϊόντα μέσω του Έβρου, που ήταν πλωτός, υπέστη τις μεγαλύτερες αρνητικές συνέπειες. Η πόλη σχεδόν νεκρώθηκε και οι Ελληνόφωνοι έμποροι της πόλης μετοίκησαν ομαδικά στη νέα πόλη. Κάτοικοι από τη γύρω ύπαιθρο και από άλλα ημιαστικά κέντρα, τη Μαρώνεια, Μάκρη και την Αδριανούπολη συνέρρευσαν στην πόλη για οικονομικούς λόγους, ο πληθυσμός αυξήθηκε ταχύτατα και αναπτύχθηκαν σχολεία, εκκλησίες, διοικητικά κτίρια, αποθήκες⁹⁵.

Στην επαρχία Μαρωνείας υπάρχει διαφορά ανάπτυξης ανάμεσα στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα, όπως υποδηλώνεται και στο κείμενο, όπου για τα χωριά δηλώνεται μόνο ως ενασχόληση των κατοίκων η γεωργία και η κτηνοτροφία, χωρίς να δίνεται καμιά άλλη πληροφορία για προϊόντα και οικονομική κατάσταση των χωρικών, ενώ για τα αστικά κέντρα, δηλαδή την πρωτεύουσα Γκιουμουλτζίνα και τα μικρά λιμάνια της Μαρώνειας και της Μάκρης, δίνονται πολλές πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες γενικά.

Οι μεταρρυθμίσεις ευνόησαν την ανάπτυξη πλήθους δραστηριοτήτων από μη μουσουλμάνους στη Θράκη γενικά⁹⁶, αλλά στο κείμενο του Μελίρρυτου δεν έχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γι' αυτές τις δραστηριότητες και σε τι βαθμό αναπτύχθηκαν καθώς ό,τι αναφέρει αφορούν κυρίως τους ελληνόφωνους της Μαρώνειας και όλους τους κατοίκους της Γκιουμουλτζίνας. Αντίθετα μάλιστα με την γενική οικονομική ανάπτυξη, οι κάτοικοι των Φερρών, ασχολούνται με χειρωνακτικές εργασίες πένοντες⁹⁷ και η Μάκρη, με μικρό λιμένα και στολίσκο από

⁹⁴ ό. π., σ. 121-122· Μοίρας, *Θράκη*, σ. 85

⁹⁵ Γερολύμπου, *Βορειελλαδικές πόλεις*, σ. 170-176· Μπακιρτζής, *Έβρος*, σ. 29-32

⁹⁶ Μπακιρτζής, *Ξάνθη*, σ. 33

⁹⁷ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 49

10 πλοία και παρά το ότι παράγει ανέκαθεν εξαίρετο οίνο και μπορούσε να είναι γη της επαγγελίας, βρίσκεται μάλλον σε παρακμή, κατά το συγγραφέα⁹⁸, κάτι που δεν συμφωνεί με τις γενικές πληροφορίες για την οικονομία στην περιοχή.

Η γεωργία και η κτηνοτροφία εξακολουθεί να είναι η βάση της οικονομίας για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, καθώς με αυτή ασχολούνται και οι κάτοικοι των αστικών κέντρων. Ο Μελίρρυτος αναφέρει τις ασχολίες των κατοίκων και τα παραγόμενα προϊόντα χωρίς να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες για την κατάσταση των αγροτών, για τους ιδιοκτήτες γης, ούτε για σχέσεις μεταξύ τους. Σε κάποιο σημείο μόνο αναφέρει ότι υπάρχουν τρία τσιφλίκια χωρίς καμιά άλλη πληροφορία. Τον ενδιαφέρει βέβαια να δώσει μια εικόνα θετική για την επαρχία, και κυρίως τους ελληνόφωνους, γι' αυτό και τα πράγματα παρουσιάζονται κάπως ειδυλλιακά ή έστω επίπεδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποδίδει την ανάπτυξη κάποιας περιοχής στο ήθος και την εργατικότητα των κατοίκων κι όχι και σε άλλους, εξωτερικούς, παράγοντες. Έτσι, η ανάπτυξη της Μαρώνειας, που κατοικείται από καθαρά ελληνική φυλή, οφείλεται στους κατοίκους της που είναι φίλεργοι, εργατικοί, ταπεινοί, τίμιοι, φιλήσυχοι⁹⁹. Οι κάτοικοι του Κιουτζούκ-κιόι (Κόσμιο), το μοναδικό στην περιοχή της Μαρώνειας που οι κάτοικοι *ομιλούν την καθαράν ελληνικήν*, είναι όλοι εύποροι, γιατί είναι *φιλεργότεροι των γειτόνων των* (βουλγαρόφωνων;)¹⁰⁰. Αντίθετα στη Μάκρη, η παρακμή, στην οποία έχει περιπέσει τα τελευταία χρόνια, οφείλεται στην οκνηρία και οινοποσία των κατοίκων της, χριστιανών και οθωμανών¹⁰¹. Αυτές οι κρίσεις είναι παρόμοιες με την αναφορά στην οκνηρία των μουσουλμάνων (εδώ σ. 24).

Συγκεκριμένα, σ' ό,τι αφορά τις ασχολίες των κατοίκων, οι κάτοικοι των χωριών στις υπώρειες της Ροδόπης και στις πεδιάδες, στο σύνολό τους σχεδόν βουλγαρόφωνα, αναφέρονται μόνο ως γεωργοί και κάποιες φορές κι ως κτηνοτρόφοι. Δεν αναφέρει τα παραγόμενα προϊόντα ούτε άλλη πληροφορία. Τέτοιες πληροφορίες δίνει για τα αστικά κέντρα. Εκεί υπάρχει και γεωργική παραγωγή αλλά και βιοτεχνίες, εμπόριο, εσωτερικό και εξωτερικό, επαγγέλματα που συνδέονται με το εμπόριο, όπως κिरατζίδες, νερόμυλοι, πολλά διαφορετικά παζάρια. Σαφώς υπάρχει διαφορετική οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη ανάμεσα στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα.

Στην πρωτεύουσα του Καζά Γκιουμουλτζίνιας και έδρα του Μητροπολίτη Μαρωνείας εκτρέφονται *πάμπολλαι βοσκαί, αιγοπρόβατα, βόδια, βουβάλια* και παράγεται μεγάλη ποικιλία γεωργικών προϊόντων, *σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, κρασί, αραβόσιτος, μετάξι, δέρματα ζώων*¹⁰². Φαίνεται να είναι, εκτός από διοικητικό, και το οικονομικό κέντρο της επαρχίας. Κατοικείται από πολλές διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, μουσουλμάνους, χριστιανούς, Εβραίους, Αρμένιους και

⁹⁸ ό.π., σ. 54, 55

⁹⁹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 27-28

¹⁰⁰ ό. π., σ. 36

¹⁰¹ ό.π., σ. 55

¹⁰² ό. π., σ. 37

Αθίγγανους, που προφανώς ασκούν ποικίλα επαγγέλματα και οικονομικές δραστηριότητες, τις οποίες δεν δίνει, αναφέρει μόνο ότι όλοι οι βυρσοδέψες της Γκιουμουλτζίνας είναι Οθωμανοί και παράγουν δέρματα άριστης ποιότητας τα οποία είναι και εξαγωγίμο προϊόν. Τονίζει όμως ότι *όλα τα έθνη (όλες οι θρησκευτικές πληθυσμιακές ομάδες) ευπορούσι κατά το μάλλον και ήττον· διότι εισί φίλεργα, φιλόπονα και ευσεβή, αλλ' ολίγον φιλόμουσα*¹⁰³. Η τελευταία παρατήρηση, *αλλ' ολίγον φιλόμουσα*, με αρνητική, αλλά πιθανόν και υποκειμενική, χροιά, δείχνει μια πνευματική υστέρηση σε σχέση με την οικονομική κατάσταση. Ίσως αυτή η πνευματική υστέρηση να δηλώνει και την έλλειψη αστικών επαγγελμάτων, όπως γιατρών, δικηγόρων, διδασκάλων. Δεν αναφέρεται καθόλου σε τέτοια επαγγέλματα, που σημαίνει, όχι την παντελή έλλειψη βέβαια, αλλά, πιθανόν, τον μικρό αριθμό τους ώστε να αποτελούν διακριτή ομάδα. Η ανυπαρξία φιλεκπαιδευτικών συλλόγων αυτή την εποχή στην περιοχή, που συγκροτούνταν κυρίως από τέτοια στρώματα ενισχύει αυτή την άποψη.

Η έντονη και ποικίλη οικονομική δραστηριότητα της πρωτεύουσας πιστοποιείται και από τις εξαγωγές στο εξωτερικό πολλών γεωργικών προϊόντων και σε μεγάλες ποσότητες, με το μετάξι να έχει πρωτεύουσα θέση, καθώς και δερμάτων¹⁰⁴. Εξάγει, επίσης, στο εσωτερικό και εξωτερικό, σε μυθώδη ποσά, στραγάλια της καλύτερης ποιότητας που παράγονται στην Γκιουμουλτζίνα. Η ύπαρξη μεγάλης αγοράς και άλλων παζαριών που είναι κέντρα εμπορίου δείχνουν, αλλά και συμβάλλουν στην οικονομική ακμή της πόλης. Δεν διευκρινίζεται αν αυτή η ακμή είναι αποτέλεσμα των τελευταίων χρόνων ή υπήρχε παραδοσιακά. Πάντως τα στοιχεία που παραθέτει, και που δεν δηλώνουν κάποια αλλαγή στη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα, παραπέμπουν μάλλον σε μια διαχρονική κατάσταση, η οποία πιθανόν να ενισχύθηκε από τις Μεταρρυθμίσεις. Ίσως οι ελληνόφωνοι της πόλης βρίσκονται σε φάση ανάπτυξης γιατί δραστηριοποιούνται ιδιαίτερα στην ίδρυση σχολείων, κάτι που συνήθως δηλώνει οικονομική ανάπτυξη αυτή την εποχή.

Η Μαρόνεια, που κατοικείται αποκλειστικά από ελληνόφωνους, είναι το μέρος που γνωρίζει τη μεγαλύτερη άνθηση τα τελευταία χρόνια, κάτι που συμβαδίζει με την γενικότερη ανάπτυξή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αυτή την περίοδο. Και ο συγγραφέας λέει ότι ασχολούνταν με την *τεκτονική, κεραμοπλαστική και γεωργική, ακολούθως δε αναπτυχθέντες*, δηλαδή τα τελευταία χρόνια αναπτύχθηκαν, όλοι ξενιτεύονται γιατί ασκούν το εμπόριο, κυρίως του καπνού της Γενισέας¹⁰⁵, σε πολλά μέρη και στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας αλλά και σε άλλα μέρη,

¹⁰³ ό.π., σ. 41

¹⁰⁴ ό. π., σ. 37

¹⁰⁵ Ο καπνός της Γενισέας (Yenice Kara Su, κόμης που ιδρύθηκε από τους Οθωμανούς στις εκβολές του Νέστου. Kara Su είναι η οθωμανική-τουρκική ονομασία για τον ποταμό Νέστο) ήταν φημισμένος για την ανώτερη ποιότητά του, εξαγόταν αρχικά σε Κωνσταντινούπολη κι άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, καθώς και σε Οδησό, Ταϊγάνιο, Βουκουρέστι. Από τα μέσα του 19ου αιώνα προωθείται και στην Ευρώπη. Σ' αυτό το εμπόριο συμμετέχουν και οι κάτοικοι της Μαρόνειας από το οποίο φαίνεται ότι προσπορίζονται σημαντικά κέρδη. Από το: Ιωάννης Μ. Μπακιρτζής, *Στοιχεία για την ιστορία της κομόπολης της Γενισέας και της επαρχίας της (kaza) κατά την Οθωμανική*

εκτός της αυτοκρατορίας¹⁰⁶. Η Μαρώνεια, φαίνεται, είναι το μέρος που οι νέες συνθήκες, οικονομικές και θεσμικές, επηρέασαν περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο μέρος στην επαρχία. Εκτός από τη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη λόγω του εμπορίου, διοικείται με το νέο σύστημα των επαρχιακών συμβουλίων στο οποίο η παρουσία των λαϊκών παίζει σημαντικό ρόλο. Γενικά, ο Μελίρρυτος την αναδεικνύει ως το ιδιαίτερα ξεχωριστό μέρος της περιοχής από όλες τις απόψεις, διαχρονικά μάλιστα, αρχής γενομένης από τον Όμηρο.

Οι ελληνόφωνοι βρίσκονται γενικά σε φάση οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό φαίνεται και από τη λειτουργία νέων σχολείων, υψηλότερης βαθμίδας από τα **Κοινά Σχολεία**, όπως περιγράφεται παρακάτω, στο κεφάλαιο για την εκπαίδευση, αλλά και από το ότι αναφέρονται πολλές νεόδμητες εκκλησίες στην επαρχία. Αυτό, βέβαια σε συνδυασμό με τις θρησκευτικές ελευθερίες που θεσμοθετήθηκαν από το 1839 και μετά. Ότι όμως ο οικονομικός παράγοντας έπαιξε τον κύριο ρόλο στην ανέγερσή τους συμπεραίνεται από το ότι η ανέγερση ή η επισκευή τους γίνεται, κυρίως, στη δεκαετία του 1860. Είτε δίνεται συγκεκριμένη χρονολογία ανέγερσης που είναι πάντα σ' αυτή τη δεκαετία, είτε αναφέρεται ως νεόδμητη εκκλησία, κάτι που δεν πάει πολύ πριν το 1870 χρονολογικά. Όταν αναφέρεται στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), την οποία χαρακτηρίζει *νεόδμητον*, δίνει και το χρόνο ανέγερσής της που είναι το 1868. Νεόδμητες εκκλησίες αναφέρονται δέκα, σε Μαρώνεια, Γκιουμουλτζίνα (Κομοτηνή), Χατζιλάρι (Προσκυνητές), Κουσανλί ή Ξυλαγανή, Τζαδιρλί (Στρώμη), Καραγάτζ-Κιόι (Διώνη), Καρα-Κουρτζαλί (Κρωβύλη), Κιουτζούκ-Κιόι (Κόσμιο), Κοζλού-Κιόι (Καρυδιά) και Δερβένι (Άβας).

Τα έξι από αυτά τα χωριά (Χατζιλάρι, Κουσανλί, Τζαδιρλί, Καραγάτζ-κιόι, Καρα-Καρακουρτζαλί και Κοζλού Κιόι είναι βουλγαρόφωνα, κάτι που σημαίνει ότι και οι βουλγαρόφωνοι είχαν οικονομική ανάπτυξη. Όλα αυτά τα χωριά ανήκαν στον Καζά Γκιουμουλτζίνας, τα πρώτα πέντε βρίσκονται κοντά στη Μαρώνεια, κάτι που δείχνει ότι όχι μόνο η πόλη της Μαρώνειας αλλά η ευρύτερη περιοχή της είχε οικονομική ανάπτυξη, και το Κοζλού-Κιόι απείχε μια ώρα από τη Γκιουμουρτζίνα, και ίσως η εγγύτητα με το διοικητικό και εμπορικό κέντρο του καζά επηρέαζε θετικά την οικονομική του κατάσταση.

Ένα γεγονός που συνέβη το 1864 δείχνει ότι το ορθόδοξο μιλλέτ και ο μητροπολίτης του, ηγέτης του στην επαρχία, έχουν σημαίνοντα ρόλο στα δημόσια θέματα που αφορούν όλους τους κατοίκους κι όχι μόνο τους χριστιανούς. Τότε, ο μητροπολίτης καταφέρνει να αλλάξει (προφανώς πείθοντας τον Οθωμανό Διοικητή) την ημέρα που γίνονταν τα παζάρια σε Μαρώνεια και Γκιουμουλτζίνα. Και τα δύο γίνονταν ημέρα Κυριακή, οπότε οι ορθόδοξοι έμποροι δεν μπορούσαν

περίοδο. Από την ίδρυσή της, το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού, Ξάνθη 2010

¹⁰⁶ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 26-28

να παρακολουθήσουν τις θρησκευτικές λειτουργίες γιατί έπρεπε να είναι στα καταστήματά τους. Με τη συνέργεια του τότε μητροπολίτη Θεόκλητου αυτό άλλαξε και γίνονταν πια Σάββατο στη Μαρώνεια και Τρίτη σε Γκιουμουλτζίνα¹⁰⁷. Τα παζάρια ήταν βασικός παράγοντας στην οικονομική ζωή και η αλλαγή της ημέρας ήταν σημαντική απόφαση που επηρέαζε τους εμπόρους και κατοίκους όλων των θρησκευτικών ομάδων. Το ότι ο μητροπολίτης του ορθόδοξου μιλλέτ έχει την πρωτοβουλία, που γίνεται δεκτή από τη Διοίκηση, για μια τέτοια σημαντική αλλαγή δείχνει το σημαντικό ρόλο που είχε ο ίδιος αλλά και το ορθόδοξο μιλλέτ στη συνολική ζωή του τόπου κι όχι μόνο στο εσωτερικό του μιλλέτ. Ξέρουμε ότι με τις Μεταρρυθμίσεις ο ρόλος του Μητροπολίτη στις επαρχίες ενισχύθηκε, παρά την συμμετοχή των λαϊκών, αφού ήταν μόνιμο μέλος κι ο εκπρόσωπος των ορθόδοξων στα επαρχιακά συμβούλια. Η πληροφορία αυτή από τον Μελίρρυτο, πιθανολογούμε ότι σκοπό έχει να εξάρει και το ρόλο του μητροπολίτη αλλά και τη θέση του ορθόδοξου μιλλέτ που, κατά κάποιο τρόπο, παίζει πρωτεύοντα ρόλο και σε θέματα της Οθωμανικής Διοίκησης. Αυτό βέβαια με την επιφύλαξη ότι έγιναν κατ' αυτό τον τρόπο οι αλλαγές και δεν παρουσιάζει μια εξιδανικευμένη εικόνα για την επαρχία του και τον ηγέτη της.

4. Συλλογικές ταυτότητες και προσδιοριστικοί όροι με τους οποίους χωρίζει τους ανθρώπους.

Όπως ειπώθηκε, το θέμα του βιβλίου είναι η εκκλησιαστική επαρχία Μαρωνείας. Οι όροι που χρησιμοποιεί για να διακρίνει τις πληθυσμιακές ομάδες της επαρχίας ακολουθούν την οθωμανική διοίκηση η οποία, και με τις Μεταρρυθμίσεις, εντάσσει τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της σε θρησκευτικές κοινότητες, τα μιλλέτ (millet), τα οποία εσωτερικά διοικούνται από τον θρησκευτικό ηγέτη τους. Η οθωμανική έννομη τάξη αναγνωρίζει δηλαδή μόνο θρησκευτικές κοινότητες. Στα κείμενα της εποχής, ο οθωμανικός όρος millet αποδόθηκε στα ελληνικά με τη λέξη έθνος, που σήμαινε τη θρησκευτική κοινότητα, και όχι το έθνος με τη σημερινή πολιτική σημασία. Κατ' αναλογία ο θρησκευτικός και πολιτικός ηγέτης της ορθόδοξης κοινότητας, του Rum millet'i, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αναφέρεται ως «εθνάρχης», όρος που αποτελεί μετάφραση του οθωμανικού milletbaşı¹⁰⁸.

¹⁰⁷ ό. π., σ. 30, 42

¹⁰⁸ Κονόρτας, *Πατριαρχείο*, σ. 310-311· Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 283-284

Αυτή τη διάκριση ακολουθεί και το Πατριαρχείο το οποίο αναγνωρίζει έθνη μόνο από τη θρησκευτική υπαγωγή. Το έθνος είναι ταυτόσημο με το γένος, δεν έχει τη νεωτερική εθνική σημασία. Όλοι οι ορθόδοξοι επομένως, ανεξαρτήτως εθνότητας, ανήκουν στο ίδιο έθνος (*millet*), και ο Πατριάρχης ήταν ο πνευματικός ηγέτης τους. Η οικουμενικότητα είναι συνεκτική ιδεολογία του ορθόδοξου *μιλλέτ* και το Πατριαρχείο, όπως δηλώνει ο τίτλος του, είναι Οικουμενικό. Αναγνωρίζει ότι υπάρχουν διαφορετικά έθνη, αλλά με πολιτισμική σημασία, όχι πολιτική ή νομική¹⁰⁹.

Την εποχή των Μεταρρυθμίσεων και οι Ρωμιοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντιλαμβάνονται ακόμη τη θρησκευτική ετερότητά τους σαν το κύριο στοιχείο που τους διαφοροποιεί μέσα στην οθωμανική κοινωνία και όχι το εθνικό. Αυτή την αντίληψη εκφράζει και η ανέγερση πλήθους ναών στην Θράκη από τη δεκαετία του 1830 και μετά, όταν το νέο νομικό πλαίσιο δίνει περισσότερες θρησκευτικές ελευθερίες¹¹⁰.

Και ο Μελίρρυτος αναφέρεται διεξοδικά στην ανέγερση νεόδμητων εκκλησιών στην επαρχία Μαρωνείας¹¹¹. Ακολουθεί δε την υφιστάμενη θρησκευτική διάκριση και χωρίζει τους κατοίκους της επαρχίας με θρησκευτικά και πολιτισμικά κριτήρια κι όχι με εθνικά, με την νεωτερική σημασία. Τέτοια σημασία έχουν οι όροι έθνος και πατρίδα στο κείμενο: το *Γραικικόν έθνος*¹¹² είναι οι ελληνόφωνοι του Ορθόδοξου *μιλλέτ* σε αντιδιαστολή με τους Βουλγάρους, όχι οι Έλληνες σαν πολιτική ομάδα είτε σαν υπήκοοι του Ελληνικού Βασιλείου. Έθνη είναι και όλες οι πληθυσμιακές ομάδες της Γκιουμουλτζίνας συνολικά: *όλα τα κατοικούντα έθνη την πόλιν ταύτην ευπορούσι κατά το μάλλον ή ήττον· διότι εισί φίλεργα, φιλόπονα, ευσεβή*. Είναι προφανές ότι με τον όρο έθνη εννοεί όλες τις εθνοτικές ομάδες, όλα τα μέλη τους χωρίς πολιτικό περιεχόμενο. Επίσης χρησιμοποιεί τη λέξη πατρίδα με τη σημασία του τόπου κατοικίας, όπως φαίνεται στο προηγούμενο απόσπασμα (η λέξη πατρίδα σημαίνει επίσης και τον τόπο καταγωγής) κι όχι τη νεωτερική - πολιτική: *οι δε Μαρωνείται (την πατρίδα ουχί τω δόγματι)*¹¹³. Μαρωνείται είναι όλοι οι κάτοικοι της επαρχίας. Και οι δύο όροι, έθνος και πατρίδα, εδώ έχουν το προνεωτερικό, μη εθνικό περιεχόμενο.

Ακολουθώντας αυτά τα κριτήρια, όσοι υπάγονται στη θρησκευτική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου, είναι όλοι *Χριστιανοί, χριστιανοί ορθόδοξοι, χριστιανοί του ανατολικού δόγματος* ανεξαρτήτως εθνότητας. Δεν χρησιμοποιεί τον όρο Ελληνορθόδοξοι (Ρουμ, Ρωμαίοι) αλλά αποκλειστικά τους όρους *χριστιανοί, οικίας χριστιανικός*, και στον πρόλογο το *ομογενείς*. Σ' αυτή την ομάδα επομένως ανήκουν και οι βουλγαρόφωνοι.

¹⁰⁹ Γεδεών, *Έκθεσις*, σ. 62, 66

¹¹⁰ Μπακιρτζής, *Μεταρρυθμίσεις, Θράκη*, σ. 23-24

¹¹¹ Εδώ, σ. 34

¹¹² Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 33

¹¹³ , ό. π., σ. 41

Χρησιμοποιεί τον όρο Βούλγαροι σε τρεις περιπτώσεις μόνο¹¹⁴: *πολλά χωρία της επαρχίας Μαρωνείας κατοικούμενα εκ Βουλγάρων και ομάς βουλγάρων αποσκιρτήσασα εκ της μητρος Μ. Εκκλησίας (=Ουνίτες) ... αλλά περιφρονηθέντες υπό των αληθώς Βουλγάρων*. Χρησιμοποιεί δηλαδή τον όρο *Βούλγαροι* μόνο όταν αναφέρεται στο πρόβλημα που προκαλούν στο Πατριαρχείο είτε με την ίδρυση Ουνιτικής Εκκλησίας είτε με την ίδρυση ανεξάρτητης Βουλγαρικής Εκκλησίας (η οποία ήδη έχει συσταθεί επίσημα). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το επίρρημα *αληθώς* που προσδιορίζει τους Βουλγάρους στην τρίτη περίπτωση, αυτούς που δεν ακολουθούν τις αποσχιστικές τάσεις και παραμένουν πιστοί στο Πατριαρχείο. Για αυτούς που έχουν ενταχθεί στην Εξαρχία κι επιδιώκουν να πείσουν τους βουλγαρόφωνους της περιοχής να ενταχθούν σ' αυτή χρησιμοποιεί τον όρο *Βουλγαρισταί*, ακολουθώντας το Πατριαρχείο το οποίο εισήγαγε τον όρο μ' αυτή τη σημασία.

Χρησιμοποιεί το επίθετο βουλγαρικά (χωριά), βουλγαρόφωνοι, βουλγαρική γλώσσα για να τους διακρίνει, πολιτισμικά πάντα, από το σύνολο των ορθοδόξων.

Σ' ό,τι αφορά τις άλλες ομάδες, οι μουσουλμάνοι αναφέρονται αδιακρίτως ως Μωαμεθανοί¹¹⁵, Οθωμανοί¹¹⁶ ή Τούρκοι¹¹⁷. Οι όροι αυτοί είναι ταυτόσημοι. Μωαμεθανοί είναι και οι εξισλαμισμένοι βουλγαρόφωνοι κάτοικοι της Ροδόπης που ανήκουν στον Καζά Δαρί-Δερέ. Γι' αυτούς κάνει ειδική αναφορά γιατί αποτελούν ιδιαίτερη περίπτωση εφόσον μιλούν όλοι βουλγαρικά, τραγουδούν βουλγαρικά τραγούδια και έχουν χριστιανικά ονόματα. Δίνει και πληροφορίες και ερμηνεία για τον εξισλαμισμό τους και την ονομασία τους τα οποία όμως δεν έχουν επιστημονική βάση, είναι προσωπικές του υποθέσεις¹¹⁸. Προφανώς πρόκειται για τους Πομάκους της Ροδόπης οι οποίοι εξισλαμίστηκαν από τα τέλη του 14ου ως τα μέσα του 17ου αιώνα¹¹⁹. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός, επομένως δεν είναι ομοιογενής πολιτισμικά, αποτελείται από τουρκόφωνους, βουλγαρόφωνους και *Αθιγγάνους*¹²⁰ (Ρομά).

Χρησιμοποιεί το επίθετο τουρκικό για οικίες και Γυμνάσιο¹²¹. Όταν αναφέρεται σε επίσημους διοικητικούς όρους χρησιμοποιεί το επίθετο Οθωμανικός: Το κράτος λέγεται *Οθωμανικό*, η *Κυβέρνησις Οθωμανική*¹²². Ονομάζει όμως το ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας *Ευρωπαϊκή Τουρκία*¹²³.

Στην πρωτεύουσα Γκιουμουλτζίνα υπάρχουν επίσης Ιουδαίοι, (τους λέει και οβριούς,

¹¹⁴ ό.π., σ. 32,33

¹¹⁵ ό. π., σ. 32, 56

¹¹⁶ ό. π., σ. 25, 42,49,55, 56

¹¹⁷ ό.π., σ. 38

¹¹⁸ ό. π., σ. 47-48

¹¹⁹ Αποστολίδης, *Φυσιογνωμία*, σ. 104· Χατζόπουλος, *Θράκη*, σ. 111

¹²⁰ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 38

¹²¹ ό. π., σ. 36, 43

¹²² ό. π., σ. 9, 33

¹²³ ό. π., σ. 41,42

υποτιμητικά/ απαξιωτικά)¹²⁴, Αρμένιοι¹²⁵ και Αθίγγανοι - γύφτοι¹²⁶. Η διάκριση των ομάδων αυτών ενισχύεται από την αναφορά στο θρησκευτικό λατρευτικό κέντρο της κάθε ομάδας, στη συναγωγή για τους Ιουδαίους και στην εκκλησία για τους Αρμένιους. Τις Αρμενικές οικίες τις καταμετρά, επίσης, στο σύνολο των χριστιανικών. Πρόκειται για Αρμένιους που ήταν πιστοί στην Αρμενική Αποστολική (Γρηγοριανή) Εκκλησία και ανήκουν στο *Ermeni milleti*¹²⁷ κι όχι όσοι ανήκαν στο Καθολικό ή Προτεσταντικό Αρμενικό μιλλέτ.

Η χρήση του ονόματος *Έλληνες* καθώς και ελληνική γλώσσα δείχνει καθαρά ότι οι όροι δεν έχουν το ίδιο περιεχόμενο με τον εθνικισμό και ότι εκφράζουν την πολιτισμική διαφοροποίηση. Έλληνες είναι όσοι μιλούν την ελληνική γλώσσα οπουδήποτε κατοικούν αυτοί, όχι μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κι έχουν προγόνους τους αρχαίους Έλληνες. Έτσι, αρχίζει το κείμενο με το όνομα 'Έλλην στην Αγγελία: *Έκαστος Έλλην οφείλει, είτε λαϊκός είτε κληρικός, όπως εργάζεται διηνεκώς δια την ανάπτυξιν του πτωχού και περιφρονημένου έθνους του, του οποίου και μόνου η διανοητική ανανάπτυξις θέλει φέρει αυτό βαθμηδόν εις την αρχαίαν αυτού εύκλειαν και δόξαν την προγονικήν, όπου έθνος κι εδώ δεν έχει πολιτική σημασία. Επίσης Έλληνες (αρχαίοι) είναι αυτοί που πολέμησαν στην Τροία¹²⁸. Χαρακτηριστικά, μεταφράζει το Αχαιοί της Οδύσσειας του Ομήρου (ραψ. Ι, 60) ως Έλληνες¹²⁹. (Ο Δ. Μαρωνίτης στη δική του μετάφραση το αφήνει ίδιο με το πρωτότυπο, Αχαιοί)¹³⁰.*

Έλληνες, επίσης, είναι όσοι έχουν κοινά έθιμα στο παρόν: *ως και το έθιμον, το οποίον υπάρχει εις όλα τα μέρη, όπου κατοικούν Έλληνες του ν' ανάπτυσι πυράς την 28 Αυγούστου*¹³¹.

Οι κάτοικοι της Θάσου και Σαμοθράκης, όπου δεν υπάρχουν πληθυσμοί άλλου θρησκευματος και γλώσσας, αναφέρονται με δύο χαρακτηρισμούς: *Έλληνες και χριστιανοί του ανατολικού δόγματος*.

Η ελληνικότητα εδώ δεν δηλώνει πολιτική στάση ούτε επιθυμία για ένωση με το ελληνικό κράτος, για το οποίο δεν υπάρχει καμιά αναφορά στο έργο. Αντίθετα, υπάρχει αναφορά σε επιδρομή που έκαναν στη Μαρώνεια το 1827 κάποιοι επαναστατημένοι Έλληνες, οι οποίοι διέπραξαν πολλές βιαιοπραγίες και αιχμαλώτισαν αρκετούς κατοίκους της και τους οποίους

¹²⁴ ό. π., σ. 38, 39, 42

¹²⁵ ό. π., σ. 38,39, 41, 42

¹²⁶ ό. π., σ. 38, 49

¹²⁷ Konortas, *Infiltrations*, σ. 78•

Το Αρμένικο μιλλέτ ήταν η πρώτη αναγνωρισμένη επίσημα από την Οθωμανική Διοίκηση θρησκευτική αρμενική κοινότητα, ανήκε στην Αποστολική (Γρηγοριανή) Εκκλησία και είχε θρησκευτικό ηγέτη της τον Αρμένιο Πατριάρχη που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Αργότερα θα αναγνωριστούν επίσημα από την Οθωμανική Διοίκηση και το Καθολικό Αρμενικό μιλλέτ (1829) και το Προτεσταντικό Αρμενικό μιλλέτ (με διατάγματα το 1847 και 1850. Morris, Ze' eni, *Η τριακονταετής γενοκτονία*, σ. 34, 40-41

¹²⁸ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 12

¹²⁹ ό. π., σ. 16, 17

¹³⁰ Μαρωνίτης, *Οδύσσεια*, σ. 126

¹³¹ Μελίρρυτος, ό. π., σ. 30

χαρακτηρίζει *ληστές* και τα πλοία τους *πειρατικά*¹³². Γίνεται, επομένως, περισσότερο εμφανές ότι η ελληνικότητα δηλώνει την επιθυμία για δήλωση της πολιτισμικής συλλογικής ταυτότητας των Ελλήνων.

Η γλώσσα είναι το διακριτικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις πολιτισμικές ομάδες. Για τους Βούλγαρους είναι η βουλγαρική γλώσσα, για τους Έλληνες η ελληνική γλώσσα η οποία, επίσης, είναι και ο συνδετικός κρίκος με το παρελθόν¹³³. Όταν θέλει να διακρίνει τους Έλληνες από τους άλλους *χριστιανούς* μιας περιοχής της επαρχίας λέει ότι ανήκουν στην *ελληνική φυλή* και μιλούν την *ελληνική γλώσσα*. Μερικές φορές τονίζει το θέμα της ελληνικής φυλής ή γλώσσας με το επίθετο καθαρός: *κατοικείται εκ καθαράς Ελληνικής φυλής* (Η Μαρώνεια)¹³⁴, *ομιλούντων απάντων την καθαράν ελληνικήν* (στο Κιουτζούκ Κιόι/Κόσμιο)¹³⁵. Η ελληνική γλώσσα είναι το κύριο κριτήριο που διακρίνει τους Έλληνες από τις άλλες ομάδες. Αυτό δεν ισχύει μόνο στη συγκεκριμένη περίπτωση αλλά είναι γενικότερη αντίληψη: η γλώσσα είναι συχνά το απόλυτο και λιγότερο αμφισβητήσιμο κριτήριο που δηλώνει μια ξεχωριστή γλωσσική κληρονομιά και την ύπαρξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού¹³⁶. Επιπλέον, η ελληνική γλώσσα είναι και στοιχείο που προσδίδει υπεροχή έναντι των άλλων ομάδων καθώς είναι γλώσσα υψηλής κουλτούρας και συνδέει τους σύγχρονους Έλληνες με τους αρχαίους προγόνους.

Παρόλο που το γλωσσικό κριτήριο είναι ισχυρό στοιχείο συλλογικής πολιτισμικής ενότητας, οι εθνικισμοί το εντάσσουν ή όχι σαν τέτοιο στις εθνικές τους διεκδικήσεις με διαφορετικό τρόπο και μορφές, ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες¹³⁷. Έτσι, αργότερα, ο ελληνικός εθνικισμός θα παραβλέψει τη γλώσσα σαν κριτήριο εθνικής υπαγωγής, γιατί σε ορισμένες περιοχές της Οθωμανικής Θράκης, όπως και στην επαρχία Μαρωνείας, οι ελληνόφωνοι υστερούσαν αριθμητικά, και επομένως δεν ευνοούσε τις εθνικές διεκδικήσεις.

Για να εμφανίσει αριθμητική υπεροχή χρησιμοποίησε ως κριτήριο τα ελληνο-πατριαρχικά σχολεία επειδή θεωρούνταν “ελληνικά”, γιατί δίδασκαν ελληνική παιδεία και γλώσσα και, επομένως, προσμετρούσαν τον αριθμό τους, όπως και τον αριθμό των μαθητών τους, ανεξαρτήτως της μητρικής τους γλώσσας, στους “Έλληνες”¹³⁸.

¹³² ό. π., σ. 24

¹³³ ό. π., σ. 18, 26, 49, 56

¹³⁴ ό. π., σ. 26

¹³⁵ ό. π., σ. 36

¹³⁶ Λέκκας, *Ιδεολογία*, σ. 163-64

¹³⁷ ό.π., σ. 164-178. Για ελληνικό εθνικισμό, σ. 169, σημ. 10

¹³⁸ Konortas, *Infiltrations*, σ. 91

5. Εκπαίδευση - Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι

α) Η εκπαίδευση των Ελληνορθοδόξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Πριν τις Μεταρρυθμίσεις η εκπαίδευση στο Ρωμείο μιλλέτ ελεγχόταν αποκλειστικά από την Εκκλησία. Από τα πρώτα χρόνια μετά τις Μεταρρυθμίσεις, κυρίως από τη δεκαετία του 1860, η εκπαίδευση γνωρίζει σταθερή βελτίωση, και μετά το 1880 θα γνωρίσει αλματώδη ανάπτυξη. Η ανάπτυξη πιστοποιείται με τη βελτίωση της λειτουργίας των σχολείων που ήδη υπήρχαν, την ίδρυση νέων σχολείων και σχολείων νέου τύπου (Παρθεναγωγεία, αστικές σχολές, νηπιαγωγεία), την εισαγωγή νέων μεθόδων διδασκαλίας και νέων αντικειμένων, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ώστε να ανταποκρίνεται στην ανάγκη για εκσυγχρονισμό. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζει και η οθωμανική εκπαίδευση καθώς και η εκπαίδευση στα άλλα μιλλέτ, τα οποία επίσης αναπτύχθηκαν οικονομικά¹³⁹.

Μετά το 1860 η Εκκλησία χάνει τον απόλυτο έλεγχο στην εκπαίδευση με την είσοδο των λαϊκών στη διοίκηση των κοινοτήτων. Αυτός περνά στην ιδιωτική πρωτοβουλία των μεσαίων λαϊκών αστικών στρωμάτων τα οποία αναπτύσσονται οικονομικά και κοινωνικά, καθώς ευνοούνται από τις Μεταρρυθμίσεις, επιδιώκουν να επιβάλουν τις δικές τους αξίες και να συμμετέχουν στην άσκηση της εξουσίας εντός του ορθόδοξου μιλλέτ ελέγχοντας την εκπαίδευση¹⁴⁰. Είναι προσανατολισμένα στην Ευρώπη, επιθυμούν να καλλιεργήσουν την ελληνική ταυτότητα μέσα από την εκπαίδευση και να προωθήσουν τη γενική πολιτισμική ανάπτυξη του μιλλέτ τους και την αύξηση του κύρους και της αίγλης του μέσα στην αυτοκρατορία. Η οικονομική τους άνοδος και η συμμετοχή τους στη διοίκηση του μιλλέτ τους δίνει τη δυνατότητα να επιβάλουν αυτές τις αξίες στην εκπαίδευση.

Έτσι, σε μεγάλο βαθμό σταδιακά τα σχολεία απομακρύνονται από τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας, η διοίκησή τους σχολείων ελέγχεται πια και από λαϊκούς, οι οποίοι συμμετέχουν στις σχολικές εφορίες, με επικεφαλής βέβαια τον εκάστοτε μητροπολίτη που έχει τον τελευταίο λόγο και στα θέματα εκπαίδευσης καθώς ήταν ο ανώτερος πνευματικός αρχηγός στην επαρχία του και υπεύθυνος στην τουρκική διοίκηση¹⁴¹.

Ο τύπος σχολείου που κυριαρχούσε, στην ύπαιθρο σαν μοναδικό σχολείο, ήταν το “**Κοινό Σχολείο**”, κατώτερο σχολείο όπου οι μαθητές μάθαιναν τα στοιχειώδη γράμματα, γραφή,

¹³⁹ Lewis, *Σύγχρονη Τουρκία*, τόμ. Ι, σ. 251, 369-70· Quataert, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 109· Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τόμ. Α', σ. 149· Μπακιρτζής, *Μεταρρυθμίσεις Θράκη*, σ. 21, 35-36· Κονόρτας, «Εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», σ. 31-32

¹⁴⁰ Κονόρτας, ό. π., σ. 31

¹⁴¹ Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Β', σ. 73-74, 155-160. (Το βιβλίο έχει ως αντικείμενο τη Μ. Ασία, αλλά το γενικό πλαίσιο είναι ίδιο σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία)· Μπακιρτζής, *Μεταρρυθμίσεις, Θράκη*, σ. 49.

ανάγνωση και αριθμητική. Έργο διδασκάλου ασκούσαν όχι εξειδικευμένοι διδάσκαλοι αλλά οι κατά τόπους ιερείς ή και, σπάνια, λαϊκοί γραμματοδιδάσκαλοι με ελλιπή κατάρτιση οι οποίοι συνήθως ασκούσαν το λειτούργημα περιστασιακά και για λόγους βιοπορισμού. Πολλές φορές υπολειπόμενες λόγω έλλειψης πόρων, η φοίτηση των μαθητών καθώς και η διδασκαλία ήταν ελλιπείς. Σε περιοχές όπου υπήρχαν επαρκείς πόροι ακολουθούσαν τα προγράμματα των σχολείων του Ελληνικού Κράτους¹⁴².

Παράλληλα, στην ίδια, κατώτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης, λειτουργούσαν και τα Αλληλοδιδασκτικά σχολεία¹⁴³. Κι αυτά ήταν τύπος κατώτερου σχολείου με τετραετή συνήθως φοίτηση, όπου υπήρχε ένας, σχετικά καταρτισμένος, διδάσκαλος για πολλούς μαθητές, ο “αλληλοδιδάσκαλος”, οι δε προχωρημένοι μαθητές δίδασκαν τους μαθητές των δύο πρώτων τάξεων. Γνώρισαν ευρύτατη διάδοση από την εποχή του διαφωτισμού γιατί ανταποκρίνονταν στις νέες παιδαγωγικές αντιλήψεις για οικονομική και μαζική διάδοση των φιλελεύθερων αρχών της εποχής σε μαζικά στρώματα. Εισήχθησαν στην ελληνόφωνη εκπαίδευση το 1819 και επιβλήθηκαν και για οικονομικούς λόγους. Οι μαθητές που τελείωναν τη φοίτηση και στα δύο, το Κοινό ή το Αλληλοδιδασκτικό, συνέχιζαν την εκπαίδευση στο **Ελληνικόν** σχολείο. Συνήθως τα Αλληλοδιδασκτικά στεγάζονται στον ίδιο χώρο με τα Ελληνικά, όπως συμβαίνει στη Γκιουμουλτζίνα και στη Μαρώνεια, και συναποτελούσαν την Κεντρική Ελληνική Σχολή¹⁴⁴.

Τα **Ελληνικά** σχολεία ήταν η αμέσως επόμενη βαθμίδα στην εκπαίδευση. Βρίσκονταν συνήθως σε πιο αναπτυγμένες κοινότητες που μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες λειτουργίας τους και ονομάζονταν έτσι γιατί βασικός στόχος τους ήταν η διδασκαλία και διάδοση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Είχαν τρεις ή δύο τάξεις και αποτελούσαν είτε προέκταση του αλληλοδιδασκτικού είτε ήταν ενταγμένα στις αστικές σχολές. Οι αστικές σχολές ήταν αυτοτελή σχολεία, συνήθως αρρεναγωγεία, που σκοπό είχαν την παροχή ωφέλιμων γνώσεων, όπως την κατάρτιση γραμματισμένων ανθρώπων ικανών για τη διοίκηση των κοινοτήτων και τη δημιουργία προσώπων ικανών να αντιμετωπίζουν πρακτικές ανάγκες και να ασκούν πρακτικά επαγγέλματα¹⁴⁵.

Οι πιο εύπορες κοινότητες συντηρούσαν και σχολεία ανώτερης, από τα Ελληνικά, εκπαίδευσης, τα **Γυμνάσια**. Σ' αυτά δίδασκαν καθηγητές με πανεπιστημιακές σπουδές σε πανεπιστήμια είτε του Ελληνικού Κράτους είτε σε Ευρωπαϊκό ή και απόφοιτοι ιερατικών σχολών¹⁴⁶. Επίσης, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης και των νέων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, ίδρυσαν σχολεία νέου τύπου, όπως τα νηπιαγωγεία και τα Παρθεναγωγεία. Τα νηπιαγωγεία ήταν σχολεία για προκαταρκτική εκπαίδευση, όπου κύριος σκοπός ήταν να μάθουν

¹⁴² Παπαδάκη, *Εκπαίδευση*, σ. 167-68

¹⁴³ ό. π., σ. 168· Σολδάτος, *Εκπαιδευτική Κίνηση*, τόμ. Β', σ. 14, 15· Κοτζαγεώργη, *Εκπαίδευση*, σ. 65, σημ. 7

¹⁴⁴ Παπαδάκη, *Εκπαίδευση*, σ. 168

¹⁴⁵ Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Β', σ. 18

¹⁴⁶ ό. π., σ. 21· Παπαδάκη, ό. π., σ. 168

την ελληνική γλώσσα καθώς σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας δεν ήταν δεδομένη η χρήση της από τα μέλη του μιλλέτ τα οποία μπορεί να είχαν ως μητρική γλώσσα την οθωμανική, βουλγαρική ή κάποια άλλη όπως η βλάχικη, αλβανική.¹⁴⁷ Τα Παρθεναγωγεία, σχολεία για την γυναικεία εκπαίδευση που θα γνωρίσουν μεγάλη άνθηση μετά το 1860, συνήθως λειτουργούν σε μεγάλες πόλεις ή σε περιοχές που οι γυναίκες εργάζονται στη βιοτεχνική παραγωγή, με το γυναικείο μαθητικό πληθυσμό να υπολείπεται αριθμητικά πολύ του άρρενος. Ήταν αυτόνομες μονάδες ή και, σπανιότερα, μικτά αν υπήρχε έλλειψη οικονομικών πόρων. Ήταν ανεξάρτητα εκπαιδευτικά ιδρύματα με δικό τους πρόγραμμα σπουδών, όπου οι στοιχειώδεις γνώσεις συμπληρώνονταν με τη διδασκαλία χειροτεχνημάτων, οικιακής οικονομίας και τρόπων καλής συμπεριφορά. Οι δασκάλες συνήθως ήταν απόφοιτες του Αρσακείου Αθηνών¹⁴⁸.

Γενικά, υπάρχουν πολλές διαφορές στη λειτουργία, την οργάνωση και τις βαθμίδες των σχολείων οι οποίες οφείλονται στο ότι δεν υπήρχε ενιαίο σύστημα εκπαίδευσης και ένας φορέας που να ρυθμίζει το σύστημα της εκπαίδευσης και το περιεχόμενο σπουδών, όπως ισχύει για τη σύγχρονη εκπαίδευση.

Πολύ σημαντικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό και γενίκευση της εκπαίδευσης, θα παίξουν οι τοπικοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι που ιδρύονται σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τη δεκαετία 1870-1880 λειτουργούν εκατόν είκοσι πέντε ελληνικοί σύλλογοι, και ο αριθμός τους θα διπλασιαστεί τα επόμενα χρόνια¹⁴⁹. Δημιουργήθηκαν κατά μίμηση και έχοντας ως παράδειγμα και οδηγό το έργο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.

Ο ΕΦΣΚ ιδρύθηκε το 1861 στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την ενεργοποίηση της λαϊκής συλλογικής δραστηριότητας με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Στον εκπαιδευτικό τομέα το έργο του ήταν ιδιαίτερα σημαντικό. Ο σκοπός του, να αναπτυχθεί η καλλιέργεια και η διάδοση των γραμμάτων και των επιστημών σε όλη την αυτοκρατορία, οδήγησε στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δικτύου με την ίδρυση νέων σχολείων και την υποστήριξη των απόρων. Θα επιδιώξει να διαμορφωθεί ενιαία εκπαιδευτική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση με ελληνικό περιεχόμενο. Με την ενίσχυση της διδασκαλίας της βυζαντινής και νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας θα στοχεύει στην καλλιέργεια της ελληνικής πολιτισμικής, κι όχι εθνικής, ταυτότητας¹⁵⁰. Για την υλοποίηση του έργου αυτού συνεργαζόταν με τους τοπικούς συλλόγους που γνώρισαν ευρύτατη γεωγραφική ανάπτυξη σε όλη την αυτοκρατορία¹⁵¹. Στην επαρχία Μαρωνείας τέτοιοι σύλλογοι θα ιδρυθούν πιο αργά, και οι λόγοι γι' αυτό δηλώνονται στην αμέσως επόμενη ενότητα για την εκπαίδευση στην επαρχία Μαρωνείας.

¹⁴⁷ , Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Β', σ. 19

¹⁴⁸ Σολδάτος, ό. π., σ. 18-19· Παπαδάκη, *Εκπαίδευση*, σ. 169

¹⁴⁹ Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, σ. 293

¹⁵⁰ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 137, 143-145

¹⁵¹ ό. π., σ. 19, 21-23, 89-90

Οι σύλλογοι θα αναλάβουν την ίδρυση σχολείων, την οικονομική στήριξη της λειτουργίας τους πληρώνοντας τους μισθούς των δασκάλων και στηρίζοντας άπορους μαθητές, τη διανομή βιβλίων και, γενικά, ανταποκρινόμενοι σε όλες τις ανάγκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας, με εντονότερη δράση βέβαια στα αστικά κέντρα. Στις μη αστικές και απομακρυσμένες από το κέντρο περιοχές η εκπαίδευση ελέγχεται, σε μεγάλο βαθμό, ακόμα από την Εκκλησία και ακολουθεί την προϋπάρχουσα παραδοσιακή λειτουργία¹⁵².

Καθώς η λειτουργία των σχολείων στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην ιδιωτική πρωτοβουλία και την οικονομική κατάσταση της κοινότητας δεν μπορούμε να μιλάμε για ενιαία εκπαίδευση που συντονίζεται από κάποιο θεσμικό κέντρο και έχει ενιαίο πρόγραμμα μαθημάτων, βιβλίων και διδασκαλίας για όλα τα σχολεία της αυτοκρατορίας, για ίδιο επίπεδο κατάρτισης διδασκόντων και συνθηκών εργασίας, υποχρεωτικότητα φοίτησης και ηλικίας των μαθητών. Υπήρχε ένα γενικό πλαίσιο αλλά αυτό διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις ανάγκες και της δυνατότητές της κάθε κοινότητας.

β) Η εκπαίδευση στην επαρχία Μαρωνείας.

Θα λέγαμε ότι αυτό το σχήμα, σε μικρογραφία, το βλέπουμε και στην επαρχία Μαρωνείας. Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι τα τελευταία χρόνια πριν το 1870, η εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων βρίσκεται σε πορεία κάποιας ανάπτυξης και έχει αρχίσει να παίρνει τα νέα χαρακτηριστικά, όχι σε όλη την περιοχή, αλλά στα αστικά κέντρα της επαρχίας, τα οποία είτε κατοικούνται αποκλειστικά από ελληνόφωνους, όπως η Μαρώνεια, ή με μεγάλο αστικό ελληνόφωνο πληθυσμό, όπως η Γκιουμουλτζίνα. Ειδικά σ' αυτά τα δύο κέντρα η εκπαίδευση, θα λέγαμε ότι έχει όλα τα νέα στοιχεία, διοικητικά και λειτουργικά: οι λαϊκοί έχουν το βασικό λόγο στην ίδρυση και λειτουργία των σχολείων και έχουν ιδρυθεί σχολεία νέου τύπου τα τελευταία χρόνια. Έτσι, εκτός από το παραδοσιακό σύστημα των Κοινών σχολείων, λειτουργούν τέσσερις Ελληνικές σχολές, εκπαιδευτική βαθμίδα ανώτερη μετά το Κοινό, Αλληλοδιδασκτικά σχολεία, και Παρθεναγωγείο.

Υπάρχει αλλαγή και βελτίωση, ίσως όχι δραματική αλλά πάντως υπαρκτή, της προηγούμενης κατάστασης, όπου βασίλευε η *παχυλή αμάθεια σε όλους τους χριστιανούς*, όπως εκτιμά και ο Μελίρρυτος¹⁵³, σημειώνοντας ότι, πριν δεν υπήρχαν ούτε καν ντόπιοι ιερείς λόγω

¹⁵² Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Α', σ. 147-149, 159-160.

¹⁵³ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 57-58

έλλειψης εγγράμματων ατόμων στην περιοχή, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, και γι' αυτό κάλυπταν τις ανάγκες με ιερείς από την περιοχή της Ηπείρου και της Καστοριάς, ενώ αυτό άρχισε να αλλάζει τελευταία σε πολλά μέρη της επαρχίας, με το να προετοιμάζουν νέους για το ιερατείο. Είναι ενδεικτική αυτή η παρατήρηση για την, μάλλον, παντελή; έλλειψη και κατώτερων σχολείων στην περιοχή, έχοντας υπόψη ότι οι ιερείς συνήθως δεν γνώριζαν παρά μόνο γραφή και ανάγνωση.

Συγκεκριμένα, αρχικά βλέπουμε τη διαφορά ανάμεσα στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα σ' ό,τι αφορά την εκπαίδευση. Το Κοινό σχολείο, βάση της εκπαιδευτικής βαθμίδας, λειτουργεί σε όλες τις πόλεις και τα χωριά. Δηλώνεται όμως αυτό μόνο στα χωριά, όπου είναι και το μοναδικό σχολείο, κι όχι στις πόλεις όπου η λειτουργία του είναι αυτονόητη εφόσον υπάρχουν ανώτερα σχολεία απ' αυτό, τα Ελληνικά.

Η ύπαρξη μόνο Κοινού σχολείου στα χωριά, είναι απαραίτητη πληροφορία κι ακολουθεί αυτήν της ύπαρξης εκκλησίας, η οποία πάντα προηγείται. Δεν υπάρχει σχολείο αν δεν υπάρχει εκκλησία, οπότε όταν λείπει η εκκλησία, σε μικρούς οικισμούς συνήθως, δεν λειτουργεί ούτε σχολείο. Όπως λέει, χρέη διδασκάλου στα Κοινά σχολεία, που λειτουργούν στα πολλά, βουλγαρικά κυρίως, χωριά της επαρχίας, εκτελεί ο ιερέας της εκκλησίας κι όχι άλλος εξειδικευμένος διδάσκαλος. *Ο δε κατά καιρόν εφημέριος του χωριού διδάσκει και τα τέκνα αυτών τα ελληνικά γράμματα*¹⁵⁴. *οι εφημέριοι διδάσκουσι τους παίδας αυτών τα ελληνικά γράμματα. Στα μεγαλύτερα χωριά υπάρχει ιδιαίτερος διδάσκαλος*¹⁵⁵. Η διδασκαλία περιλαμβάνει γραφή, ανάγνωση και αριθμητική, τα στοιχειώδη δηλαδή γράμματα που διδάσκονταν τους τελευταίους αιώνες με τη χρήση ως διδακτικών βιβλίων, λειτουργικών θρησκευτικών κειμένων, όπως η Οκτώηχος, το Ψαλτήρι και οι Πράξεις των Αποστόλων¹⁵⁶.

Στην ύπαιθρο γενικά δεν λειτουργεί άλλος τύπος σχολείου πέρα από τα Κοινά, τα οποία πιθανόν να υπολειπούνταν, με ελλιπή την παρουσία διδασκάλων και φοίτηση των μαθητών¹⁵⁷, κάτι που αποτελούσε γενικότερο φαινόμενο σ' αυτά τα σχολεία. Η ανώτερη βαθμίδα εκπαίδευσης στην επαρχία είναι το Ελληνικό Σχολείο, το οποίο αποτελεί την αμέσως επόμενη βαθμίδα από το Κοινό και το Αλληλοδιδασκτικό.

Δεν υπάρχουν άλλα σχολεία ανώτερης βαθμίδας από αυτό ούτε άλλου τύπου σχολές, όπως αστικές, εμπορικές π.χ., πιθανόν γιατί δεν υπάρχουν ανάγκες για τέτοια επαγγέλματα ή και λόγω του μικρού αριθμού των ελληνόφωνων στην επαρχία. Ούτε νηπιαγωγεία αναφέρονται τα οποία άρχισαν να λειτουργούν σχεδόν ταυτόχρονα με τα Παρθεναγωγεία.

Στα αστικά κέντρα (Μαρώνεια, Γκιουμουλτζίνα, Μάκρη), λοιπόν, λειτουργεί Ελληνική

¹⁵⁴ ό. π., σ. 32

¹⁵⁵ ό. π., σ. 34

¹⁵⁶ Αδαμαντιάδης, *Σχολεία*, σ. 137-139

¹⁵⁷ ό. π., σ. 134-136

Σχολή. Μία σε Μαρώνεια, που ιδρύθηκε το 1863, μία Ελληνοαλληλοδιδασκτική σε Μάκρη και δύο στη Γκιμουρτζίνα, από μία στις δύο χριστιανικές συνοικίες. Η μία λειτουργεί στη συνοικία Βαρόσι, στον περίβολο της Μητρόπολης, όπου λειτουργεί και Αλληλοδιδασκτική Σχολή αλλά και Παρθεναγωγείο. Δεν μας λέει πότε άρχισε η λειτουργία όλων αυτών, ίσως κάποια χρόνια πριν το 1870, γιατί για την Ελληνική Σχολή, όπως και την Αλληλοδιδασκτική που λειτουργούν στην άλλη χριστιανική συνοικία, του Αγίου Γεωργίου, λέει πως *συστήθηκαν εσχάτως*.

Σ' ό,τι αφορά το πλαίσιο λειτουργίας αυτών των σχολείων φαίνεται ότι, κι εδώ, αυτό ακολουθεί την επέκταση της εκπαίδευσης που άρχισε με τις μεταρρυθμίσεις και με την συμμετοχή των λαϊκών στα θέματα εκπαίδευσης.

Έτσι, για τις Ελληνική και Αλληλοδιδασκτική σχολές στη Μαρώνεια, λέει ότι διευθύνονται, όπως ίσχυε πια σε όλο το ορθόδοξο μιλλέτ¹⁵⁸, από φιλόμουσο εφορία, την αδελφότητα¹⁵⁹, η οποία φροντίζει για όλες τις ανάγκες: πληρώνει τους δασκάλους, προμηθεύεται διδακτικά βιβλία από την Κωνσταντινούπολη και τα διανέμει δωρεάν στους άπορους μαθητές. Όλες αυτές οι πληροφορίες συνάδουν με το γενικό φαινόμενο που παρατηρείται στο ελληνορθόδοξο μιλλέτ από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, δηλαδή τη δραστηριοποίηση αστικών στρωμάτων, που ακμάζουν οικονομικά καθώς ευνοήθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις, για φιλανθρωπίες και φιλεκπαιδευτικό έργο αλλά και τις αλλαγές στο εσωτερικό των μιλλέτ όπου λαϊκοί υποχρεωτικά συμμετέχουν στη διοίκησή τους, με βασικό έργο στην εκπαίδευση, σε συνεργασία βέβαια με το Μητροπολίτη.

Η εικόνα που δίνει ο συγγραφέας για τον τρόπο λειτουργίας των σχολείων στη Μαρώνεια ανταποκρίνεται σ' αυτό το πλαίσιο. Φαίνεται ότι στη Μαρώνεια αναπτύχθηκαν αστικά στρώματα, γιατί όπως λέει ο Μελίρρυτος¹⁶⁰, οι κάτοικοι ασχολούνται με το εμπόριο, κυρίως του καπνού αλλά και άλλων προϊόντων, και γενικά η πόλη ακμάζει τα τελευταία χρόνια. Αυτή η οικονομική ακμή προφανώς έχει το θετικό αντίκτυπο στην εκπαίδευση.

Για τη διαχείριση των σχολείων στη Γκιουμουλτζίνα δεν μας δίνει λεπτομερείς πληροφορίες, όπως κάνει για τη Μαρώνεια, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι και σ' αυτά η λειτουργία τους είναι παρόμοια, εφόσον, για παράδειγμα, όπως λέει, στη συνοικία του Αγίου Γεωργίου οι κάτοικοι (λαϊκοί) είχαν την πρωτοβουλία για την ίδρυση Ελληνικής και Αλληλοδιδασκτικής σχολής, και μάλλον θα προχωρήσουν και στην ίδρυση Παρθεναγωγείου, όπως λειτουργεί ήδη στο Βαρόσι, παρακινημένοι από ευγενή άμιλλα προς τους Βαροσινούς. Άρα και οι Βαροσινοί έπαιζαν σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά της συνοικίας τους, κάτι που δείχνει γενικά το ρόλο των λαϊκών και τον ανταγωνισμό τους στην ίδρυση και ανάπτυξη των σχολείων.

Φαίνεται, επίσης, ότι υπάρχει και συνεργασία με τον Μητροπολίτη Μαρωνείας Άνθιμο,

¹⁵⁸ Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Β', σ. 73-74

¹⁵⁹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 29.

¹⁶⁰ ό.π., σ. 26, 27

στον οποίο αφιερώνεται το βιβλίο και μάλλον ανήκε στους κληρικούς που ενδιαφέρονταν και συνεργάζονταν με τα λαϊκά στρώματα για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, κάτι που δεν ήταν αυτονόητο για το σύνολο των μητροπολιτών.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και πολλοί μητροπολίτες δεν είδαν θετικά τις Μεταρρυθμίσεις επειδή επέβαλαν αλλαγές στο εσωτερικό των μιλλέτ. Και σ' ό,τι αφορούσε την εκπαίδευση, ήσαν αρχικά, αρνητικοί ή τουλάχιστον δύσπιστοι στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες και του ΕΦΣΚ αλλά και των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων. Αυτό θ' αλλάξει στην πορεία, και λόγω της έξαρσης του Βουλγαρικού Ζητήματος, οπότε συνεργάζονται με τις σχολικές εφορίες και αλληλογραφούν και με τον ΕΦΣΚ, για την καλή λειτουργία των σχολείων¹⁶¹. Ο Άνθιμος ο ίδιος, λοιπόν, πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ ότι στη Γκιουμουλτζίνα και στην Μαρώνεια υπήρχαν τρία σχολεία, ένα ελληνικό, ένα αλληλοδιδασκτικό και το παρθεναγωγείο, τα οποία φιλοξενούσαν 620 μαθητές, αλλά *“τα περίξ χωριά και ιδίως των Φερρών στερούνται και σχολείων και διδασκάλων”*¹⁶², παρατήρηση που δίνει την εικόνα της εκπαίδευσης στη συγκεκριμένη επαρχία, τη διαφορά που υπήρχε στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα και ότι ο Μητροπολίτης είχε την επίβλεψη και τον τελευταίο λόγο στα θέματα εκπαίδευσης.

Έκθεση που δημοσιεύτηκε στην Επετηρίδα του Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου το 1873, δύο χρόνια δηλαδή μετά την έκδοση του βιβλίου του Μελίρρυτου, αναφέρει ότι λειτουργεί και στη συνοικία του Αγίου Γεωργίου της Γκιουμουλτζίνας Παρθεναγωγείο καθώς και στη Μαρώνεια, κάτι που δείχνει ότι το σχολικό δίκτυο αναπτυσσόταν στα αστικά κέντρα¹⁶³.

Σε Φέρρες, Μάκρη και τέσσερα χωριά (Καβατζί-Κιοί (Λευκίμη-ελληνόφωνο), Βαλί-Κιοί (Μελία-βουλγαρόφωνο), Δουγάν-Ασάρ (Αισύμη-βουλγαρόφωνο) και Ρουμουτζούκι (Δορίσκος-ελληνόφωνο) του καζά Μάκρης και Φερρών) λειτουργούν Αλληλοδιδασκτικά σχολεία, χωρίς να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες, ούτε για το πότε άρχισαν να λειτουργούν. Φαίνεται ότι τα αλληλοδιδασκτικά στην επαρχία Μαρωνείας λειτουργούσαν είτε στα μεγάλα χωριά που έχουν πάνω από 200 χριστιανικές οικίες, όπως τα τέσσερα παραπάνω, για τα οποία όμως δεν δίνει ο Μελίρρυτος επιπλέον πληροφορίες για τον πληθυσμό τους αλλά ξέρουμε ότι τα δύο, Βαλί-Κιοί και Δουγάν-Ασάρ ήταν βουλγαρόφωνα, ενώ τα άλλα δύο, Καβατζί-Κιοί και Ρουμουτζούκι ήταν τα μόνα ελληνόφωνα, είτε σε στις μεγαλύτερες κόμεις Φέρρες και Μάκρη, οι οποίες είχαν μικτό πληθυσμό χριστιανών (ελληνόφωνων και βουλγαρόφωνων) και μουσουλμάνων. Στην τελευταία μάλιστα το σχολείο είναι Ελληνο-αλληλοδιδασκτικό, ίσως λόγω της προηγούμενης οικονομικής ακμής από το εμπόριο καπνού και της διοικητικής σημασίας της (είχε επισκοπική κατοικία και ήταν έδρα Νομάρχη - Μουδούρη) αλλά και της τωρινής οικονομικής ακμής της λόγω του λιμανιού και

¹⁶¹ Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*, σ. 90-92· Σολδάτος, *Εκπαίδευση*, σ. 159· Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 65-66

¹⁶² Εξερτζόγλου, *ό. π.*, σ. 82-83

¹⁶³ Ψάλτης, *Θράκη*, σ. 138-139

της παραγωγής *εξάιρετου οίνου*¹⁶⁴.

Παράλληλα με τις πληροφορίες για τα σχολεία, γίνεται αναφορά και στη βιβλιοθήκη που υπάρχει στη Μητρόπολη. Η βιβλιοθήκη ανήκε στον Μητροπολίτη Κύριλλο, ο οποίος πέθανε το 1863, και η Μεγάλη Εκκλησία τη δώρησε στην επαρχία. Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται σ' αυτήν (πολύτιμος) δείχνει ότι θεωρεί πολύ σημαντική την ύπαρξή της κι ότι συναποτελεί στοιχείο της πνευματικής καλλιέργειας και ανάπτυξης.

Κάνει, επίσης, αναφορά στην ίδρυση οθωμανικού κρατικού Γυμνασίου το 1866 στην Γκιουμουλτζίνα¹⁶⁵ δίνοντας μάλιστα πληροφορίες για τα διδασκόμενα μαθήματα και τους διδασκάλους οι οποίοι στέλνονται από την Κωνσταντινούπολη με απόφαση της κυβέρνησης. Η όλη αναφορά στο γυμνάσιο αυτό γίνεται με διάθεση εγκωμιαστική κατά κάποιον τρόπο και δηλώνει, αφενός θαυμασμό για το ίδρυμα που είναι ξεχωριστό, κι αφετέρου ικανοποίηση που η πόλη διαθέτει ένα τέτοιο σημαντικό εκπαιδευτικό ίδρυμα. Είναι ένα ακόμα στοιχείο του ελληνοθωμανισμού. Ο Μελίρρυτος εντάσσει την ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου μέσα στην ανάπτυξη συνολικά της αυτοκρατορίας και ικανοποιείται όταν βλέπει στοιχεία που το αποδεικνύουν. Και η όλη παρουσίαση της Γκιουμουλτζίνας με την ποικιλία των θρησκευτικών ομάδων, των προϊόντων, της οικονομικής ανάπτυξης και της φυσικής ομορφιάς δείχνουν αποδοχή και ένταξη στο οθωμανικό πλαίσιο λειτουργίας.

Δεν αναφέρει αν λειτουργεί βουλγαρικό σχολείο στην επαρχία Μαρωνείας γιατί προφανώς δεν υπήρχε ακόμα τέτοιο αυτή την εποχή, παρόλο που η πλειονότητα των χωριών ήταν βουλγαρόφωνα. Η εισαγωγή της βουλγαρικής γλώσσας στα σχολεία (όπου η γλώσσα διδασκαλίας ήταν η ελληνική) καθώς και η ίδρυση βουλγαρικών σχολείων ήταν από τα πρώτα ζητούμενα του βουλγαρικού εθνικισμού αλλά η εμφάνισή τους συμβαδίζει με την ανάπτυξη των βουλγαρικών αστικών στρωμάτων. Η απουσία τέτοιων στρωμάτων στην επαρχία Μαρωνείας πιθανόν είναι ο κύριος λόγος για την μη ύπαρξη, ακόμη, βουλγαρικών σχολείων στην περιοχή. Εξάλλου και η βουλγαρική εθνική διείσδυση μόλις τότε έκανε την εμφάνισή της, όπως λέει¹⁶⁶, με τον ερχομό των πρώτων αποστόλων στα βουλγαρικά χωριά οι οποίοι προσπαθούσαν να πείσουν τον πληθυσμό τους να αποσκιρτήσουν από το Πατριαρχείο. Αυτή θα κάνει πιο έντονη την παρουσία της και στο χώρο των σχολείων στη Θράκη μετά το 1880.

Στην επαρχία Μαρωνείας είναι πολύ αργές οι αλλαγές σ' ό,τι αφορούν την ίδρυση και λειτουργία βουλγαρικών σχολείων. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που υπάρχουν, αυτά εμφανίζονται μετά το 1880, τα χρόνια δηλαδή που η εθνικιστική δραστηριότητα αρχίζει να γνωρίζει έξαρση και η ίδρυση σχολείων ήταν βασική του δραστηριότητα. Έτσι, η βουλγαρική γλώσσα άρχισε να

¹⁶⁴ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 53-55

¹⁶⁵ ό. π., σ. 43

¹⁶⁶ ό. π., σ. 33

διδάσκεται στο σχολείο του Τζαντιλί (Στρώμη) αυτή την περίοδο και το 1890 στο Κουσανλί (Ευλαγανή). Σχολείο βουλγαρικό άρχισε να λειτουργεί το 1894 στο χωριό Σιτζανλί (Ποντίκια) το οποίο είχε προσχωρήσει στην Εξαρχία το 1890¹⁶⁷. Σε έκθεση δε του Έλληνα γενικού επιθεωρητή Σάρρου το 1906, δηλαδή τριάντα πέντε χρόνια μετά την ίδρυση της Εξαρχίας, υπάρχει η πληροφορία ότι γίνονται προσπάθειες από τους Βούλγαρους (του *Bulgar millet*) για την ίδρυση βουλγαρικού σχολείου στη Γκιμουλτζίνα¹⁶⁸.

Η μικρή κινητικότητα στο χώρο των σχολείων, που για τους δύο εθνικισμούς, βουλγαρικό και ελληνικό, θα αποτελέσει βασικό στοιχείο ανταγωνισμού στο μέλλον, οφείλεται προφανώς στη μικρή διείσδυση του βουλγαρικού εθνικισμού στην επαρχία και στη συνέχιση της παράδοσης να λειτουργεί η (όποια) εκπαιδευτική δραστηριότητα με τους όρους του Πατριαρχείου, το περιεχόμενο και η γλώσσα διδασκαλίας να έχουν αποκλειστικά ελληνικό χαρακτήρα. Σ' αυτή την παράδοση υπακούει και η σημείωση του συγγραφέα όπου “βλέπει” τα βουλγαρικά χωριά να είναι όλα “εξελληνισμένα”. Αυτό επειδή χρησιμοποιούν δηλαδή την ελληνική γλώσσα στην εκκλησία, το σχολείο, όπου η λειτουργία και τα μαθήματα γίνονταν μόνο στα ελληνικά, και σ' όλες τις καθημερινές δοσοληψίες επειδή το ελληνικό στοιχείο ήταν κυρίαρχο¹⁶⁹. Προφανώς παραβλέπει το γεγονός ότι στην ιδιωτική τους ζωή και στον καθημερινό προφορικό λόγο θα χρησιμοποιούν τη μητρική τους γλώσσα, τη βουλγαρική. Εξάλλου γι' αυτό και αναφέρεται σε “βουλγαρικά” χωριά. Υπάρχει αντίφαση στους χαρακτηρισμούς “εξελληνισμένα” και “βουλγαρικά”. Ο “εξελληνισμός” τους είναι επιφανειακός γι' αυτό και λίγα χρόνια αργότερα τα περισσότερα χωριά θα ενταχθούν στην Εξαρχία.

Ο Μελίρρυτος προφανώς θεωρεί την εκπαίδευση πολύ σημαντικό θέμα γιατί είναι ο θεσμός που κατεξοχήν βοηθά στην ομογενοποίηση του πληθυσμού. Καθώς τα σχολεία λειτουργούν ακόμα υπό την εποπτεία του Πατριαρχείου και παρέχουν ελληνική εκπαίδευση στην ελληνική γλώσσα, υπηρετούν και διαδίδουν τον ελληνικό χαρακτήρα. Με τις νέες συνθήκες στην εκπαίδευση, η “ελληνοποίηση” της εκπαίδευσης γίνεται ο βασικός σκοπός καθώς αυτή συμβάλλει στην διάδοση της ελληνικής ταυτότητας. Γι' αυτό και αναφέρεται στην ύπαρξη σχολείου σε κάθε χωριό και με πολλές λεπτομέρειες για τα σχολεία στα αστικά κέντρα.

Είναι ενδιαφέρον ότι δεν αναφέρεται καθόλου η ύπαρξη τοπικών εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών συλλόγων, η εμφάνιση των οποίων εξαπλώθηκε με ταχύτατους ρυθμούς σ' άλλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας όπου υπήρχαν ρωμείκες κοινότητες. Με αυστηρή οργάνωση και κανονισμούς, με πρότυπο τον ΕΦΣΚ, με τον οποίο συνεργάζονταν στενά όπως ειπώθηκε παραπάνω, επιτελούσαν πολύ σημαντικό έργο, καθώς βασικός σκοπός τους ήταν η ηθική και υλική

¹⁶⁷ Konortas, *Infiltrations*, σ. 85.

¹⁶⁸ ό.π., σ. 88.

¹⁶⁹ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 34.

στήριξη των σχολείων. Ίδρυναν και συντηρούσαν σχολεία, πλήρωναν δασκάλους, βιβλία κ.λ.π., έκαναν δωρεές ή άφηναν την περιουσία τους στα σχολεία¹⁷⁰.

Ίσως δεν αναφέρει κανένα τοπικό σύλλογο γιατί δεν είχε ιδρυθεί ακόμα τέτοιος στη συγκεκριμένη περιοχή. Οι πληροφορίες για τοπικούς συλλόγους στη νοτιοδυτική Θράκη αναφέρουν την ίδρυσή τους αργότερα. Στην Κομοτηνή π.χ. ο σύλλογος «Ομόνοια», με φιλεκπαιδευτική και πολιτιστική δράση φαίνεται ότι λειτουργούσε το 1885. Αλλά, και στις Φέρρες, η αδελφότητα χαρακτηρίζεται νεοσύστατη το 1885. Γενικά, όπως και η εκπαιδευτική δραστηριότητα, οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι και τα σωματεία εμφανίζονται τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα με πιο έντονη την παρουσία τους μετά το 1900¹⁷¹. Η έλλειψη στην περιοχή της δυτικής Θράκης που ήταν κυρίως αγροτοκτηνοτροφική και λίγο ανεπτυγμένη οικονομικά¹⁷², ευρέων αστικών στρωμάτων, τα οποία δραστηριοποιούνταν στην ίδρυση και λειτουργία συλλόγων, είναι η πιθανή αιτία γι' αυτή την καθυστέρηση.

6. Βουλγαρικό στην επαρχία Μαρωνείας

Πολλά χωριά της επαρχίας Μαρωνείας, το 1870 που αναγνωρίζεται η Εξαρχία, κατοικούνται από βουλγαρόφωνους. Στην πόλη της Γκιουμουλτζίνας επίσης υπήρχαν βουλγαρόφωνοι. Η ίδρυση της Εξαρχίας είναι φυσικό να επηρεάσει και την επαρχία αυτή. Είναι όμως προς εξερεύνηση σε ποιο βαθμό και χρόνο έγινε αυτό. Ο Μελίρρυτος αναφέρεται στο θέμα¹⁷³, στοιχείο που δείχνει ότι υπάρχει ήδη επίδραση από τη νέα κατάσταση.

Λέει, λοιπόν, ότι οι *Βουλγαριστές* καθημερινά έστελναν αποστόλους σ' όλα τα βουλγαρικά χωριά της επαρχίας με σκοπό να πείσουν τους *φιλησύχους* και *αγαθούς* ανθρώπους να αποσκιρτήσουν από το Πατριαρχείο και να προσχωρήσουν στην Εξαρχία. Εκφράζει καθαρά τη θέση του Πατριαρχείου¹⁷⁴ για το θέμα χρησιμοποιώντας και την ίδια ορολογία. Έτσι, Βουλγαριστές είναι οι οπαδοί της Εξαρχίας, οι οποίοι μάλιστα χαρακτηρίζονται *εχθροί του Βουλγαρικού έθνους* και κινούνται από άλογο μίσος προς τη *Μεγάλη Εκκλησία* και το *Γραικικό έθνος*.

¹⁷⁰ Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*, τ. Β', σ, 142-143.

¹⁷¹ Μαμόνη, *Σύλλογοι*, σ. 83-87

¹⁷² Aarbakke, *Thrace*, σ. 33

¹⁷³ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 32-34

¹⁷⁴ Γεδεών, *Έκθεσις*, σ. 8, 10, 13, 33

Είναι μια διάκριση που χρησιμοποιούσε και το Πατριαρχείο απ' όταν εμφανίστηκε το Βουλγαρικό ζήτημα. *Βούλγαροι* είναι οι Πατριαρχικοί, δηλαδή όσοι παραμένουν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου ενώ *Βουλγαρισται* είναι όσοι ακολουθούν την Εξαρχία. Βουλγαριστικές είναι και οι επισκοπές της Εξαρχίας. Και οι δύο όροι, αυτή την εποχή, δηλώνουν τη διαφορετική θρησκευτική-διοικητική υπαγωγή, δεν έχουν πολιτικό εθνικό περιεχόμενο και μ' αυτή τη σημασία το χρησιμοποιεί κι ο Μελίρρυτος.

Αναφέρει δε και Βουλγαρικό και Γραϊκικό έθνος, με τη σημασία πάλι που έδινε το Πατριαρχείο στον όρο έθνος: «το έθνος μεταφράζει την λέξιν μιλλέτ»¹⁷⁵, έχει διοικητική σημασία, σημαίνει αποκλειστικά θρησκευτική ομάδα, δεν έχει πολιτική σημασία και υπόσταση¹⁷⁶. Οι παραμένοντες πιστοί στο Πατριαρχείο, εδώ είναι *αληθώς Βούλγαροι*, δεν χρησιμοποιείται ακόμα ο όρος Πατριαρχικοί. Είναι δε πάντα φιλήσυχοι, αγαθοί. Και το Πατριαρχείο χαρακτηρίζει επίσης φιλήσυχους τους Βούλγαρους που δεν ασπάζονται την ίδρυση ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας¹⁷⁷.

Είναι ενδιαφέρον ότι το θέμα υποκινείται από αποστόλους της Εξαρχίας κι όχι από τους ίδιους τους κατοίκους. Επίσης δεν μας λέει το αποτέλεσμα της δράσης των Βουλγαριστών στην συγκεκριμένη επαρχία, αν δηλαδή έπεισαν τους Βούλγαρους χωρικούς να προσχωρήσουν στην Εξαρχία. Έμμεσα, στο τέλος των πληροφοριών για το θέμα, δηλώνεται αρνητικό αποτέλεσμα, ότι δηλαδή δεν υπήρξε ανταπόκριση από τους χωρικούς με την εξήγηση ότι όλα τα χωριά της επαρχίας είναι εξελληνισμένα. Το εξελληνισμένα συνάγεται από το ότι *αναγιγνώσκουσι και γράφουσι ελληνιστί, εν ταις εκκλησίαις αυτών, σχολείοις, και εν ταις δοσοληψίαις πάσαις αυτών*¹⁷⁸. Μάλλον υποτιμά, όπως έκανε και το Πατριαρχείο στο θέμα του Βουλγαρικού Ζητήματος¹⁷⁹ ή εξιδανικεύει την κατάσταση εκφράζοντας μάλλον το επιθυμητό παρά την πραγματικότητα. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας στις δραστηριότητες που αναφέρει δεν συνεπάγεται εξελληνισμό. Στο σχολείο και την εκκλησία χρησιμοποιείται η ελληνική γλώσσα, γιατί είναι η γλώσσα που παραδοσιακά χρησιμοποιείται σ' αυτά και είναι συζητήσιμο αν και σε τι βαθμό ήταν και κατανοητή από τους χρήστες¹⁸⁰. Επομένως είναι συζητήσιμο αν η χρήση της ελληνικής συνεπάγεται και εξελληνισμό όπως θέλει να πιστεύει ο συγγραφέας.

Σ' αυτό το πλαίσιο δεν δηλώνει ποια χωριά κατοικούνται από βουλγαρόφωνους, εκτός από πέντε (Χατζιλάρι (Προσκυνητές), Κουσλανλί (Ξυλαγάνη), Καρά-Κουρτζαλί (Κρωβύλη), Σοφουλάρ ή Μιλιος (Ασκητές), Καλαϊτζί-Δερέ (Κασσιτερά), όλα στον καζά Γκιουμουλτζίνας). Και είναι η

¹⁷⁵ ό. π., σ. 62

¹⁷⁶ ό. π., σ. 62-65

¹⁷⁷ ό. π., σ. 5

¹⁷⁸ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 34

¹⁷⁹ Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ.

¹⁸⁰ ό.π., σ. 125

χρήση της βουλγαρικής γλώσσας που τα χαρακτηρίζει ως βουλγαρικά. Χρησιμοποιεί δε τον όρο Βούλγαρος μόνο στο σημείο που μιλά για το Βουλγαρικό Ζήτημα. Χρησιμοποιεί, λοιπόν, πάντα τον όρο χριστιανικές οικίες για να δηλώσει τον πληθυσμό των χωριών, χωρίς διάκριση βουλγαρόφωνων και ελληνόφωνων, ώστε αν κάποιος είχε ως πηγή μόνο τον Μελίρρυτο δεν θα μπορούσε να έχει εικόνα για την πληθυσμιακή σύνθεση των χωριών αλλά και της επαρχίας γενικότερα. Ακολουθεί την παράδοση του μιλλέτ πριν το 1860, όπου δεν υφίστατο η διάκριση Βούλγαρος-Έλληνας εφόσον όλοι οι ορθόδοξοι είναι ομογενείς (Ρουμ) υπό την προστασία της Μεγάλης Εκκλησίας¹⁸¹.

Έτσι, για τον συγγραφέα δεν υφίσταται βουλγαρικό πρόβλημα στη συγκεκριμένη επαρχία με τα βουλγαρικά (εξελληνισμένα γι' αυτόν) χωριά, αλλά και γενικά δεν υπάρχουν άνθρωποι άλλων χριστιανικών αιρέσεων¹⁸². Μια επισήμανση όμως για τη Γκιουμουλτζίνα υποδηλώνει ότι δεν είναι ακριβώς έτσι η κατάσταση. Λέει, λοιπόν, όταν μιλά για τη χριστιανική συνοικία του Βαρωσίου *“όλοι εν γένει οι κάτοικοι της πόλεως ταύτης, δεν έχουν την αυτήν καταγωγήν, εισίν εκ διαφόρων περιχώρων, και μακρόθεν ελθόντες, ώστε εισέτι δεν αφομοιώθησαν εις εν κράμα ή εις μίαν ζύμην, καθότι προ ολίγων ήδη ετών απώκησαν εις το μέρος τούτο· διό και δεν δύνανται έτι ν' απαρτίσωσι τελείαν, σύμφωνον, ομόφωνον, ομόφρονα, και ομοίαν ηθών και εθίμων κοινωνίαν, έκαστος έτι κρατεί τα ίδια της πατρίδος αυτού ήθη και έθιμα· τούτο, το οποίον ζητείται εις όλας τας καλές κοινωνίας, θα γίνη ενταύθα μετά εκατόν έτη”*¹⁸³.

Είναι αόριστες οι πληροφορίες, αλλά τις δίνει όταν μιλά για τη χριστιανική συνοικία. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι αναφέρεται γενικά στους κατοίκους της Γκιουμουλτζίνας όλων των δογμάτων οι οποίοι να αποτελούν ένα κράμα και μία ζύμη, όταν η θρησκευτική και πολιτισμική διαφορετικότητα ήταν ο αποδεκτός και ισχύων κανόνας που δεν επέσυρε τίποτα αρνητικό. Άρα αυτοί οι νέοι κάτοικοι, “που δεν αφομοιώθηκαν ακόμα”, είναι βουλγαρόφωνοι, όπως φαίνεται και στην επόμενη παράγραφο. Η “αφομοίωση” θα γίνει σε εκατό χρόνια, κατά την άποψή του, και μάλλον εκφράζει την υπεραισιοδοξία του για ελληνοποίηση αυτών των κατοίκων, η οποία πιθανόν στηρίζεται στις συνθήκες του παρελθόντος, όταν οι μη ελληνόφωνοι, στις εμπορικές δοσοληψίες αλλά και για να ανέλθουν κοινωνικά και διοικητικά στο εσωτερικό του μιλλέτ, έπρεπε να μάθουν ελληνικά καθώς αυτά ήταν γλώσσα υψηλής κουλτούρας και η επίσημη γλώσσα στη διοίκηση. Αυτό οφειλόταν στην υπεροχή και τον κυρίαρχο ρόλο που είχαν παραδοσιακά οι ελληνόφωνοι μέσα στο ορθόδοξο μιλλέτ για ιστορικούς λόγους, στην εκκλησιαστική ιεραρχία, το εμπόριο και, κυρίως, στην εκπαίδευση όπου τα σχολεία παρείχαν αποκλειστικά ελληνική εκπαίδευση. Αυτό έχει αρχίσει να αλλάζει τις τελευταίες δεκαετίες για τους Βούλγαρους οι οποίοι δραστηριοποιούνται για

¹⁸¹ ό.π., σ. 123

¹⁸² Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 35

¹⁸³ ό.π., σ. 39-40

την διδασκαλία και χρήση της βουλγαρικής και την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων αλλά ο Μελίρρυτος παραβλέπει αυτή τη νέα πραγματικότητα και συμπεραίνει με βάση τα παλιά δεδομένα.

Να σημειώσουμε ότι και για την Γκιουμουλτζίνα δίνει 600 οικίες με χριστιανικό πληθυσμό (συμπεριλαμβάνει και τους Αρμένιους) χωρίς να δίνει περαιτέρω πληροφορίες για τη φυλετική σύνθεσή τους. Επίσης δεν κάνει αναφορά στη γλώσσα των χριστιανών της πόλης, κι αυτό μάλλον είναι στοιχείο που δηλώνει ότι δεν ήταν μόνο ελληνόφωνοι, γιατί όπου υπάρχει ελληνοφωνία το τονίζει ιδιαίτερα. Είναι μάλλον βουλγαρόφωνοι, αν το συνδυάσουμε και με την πληροφορία ότι, ήδη από το 1867, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, την εκκλησία δηλαδή της χριστιανικής συνοικίας της πόλης, η λειτουργία άρχισε να γίνεται και στα σλαβονικά, κάτι που δεν διήρκεσε¹⁸⁴ μεν, αλλά είναι μια απόδειξη ότι στους χριστιανούς κατοίκους υπήρχαν και βουλγαρόφωνοι.

Το ότι στην πόλη της Γκιουμουλτζίνας ζούσαν και βουλγαρόφωνοι πιστοποιείται και από την αναφορά του δασκάλου Νικολάου Χατζόπουλου προς ένα Ελληνο-Πατριαρχικό εκπαιδευτικό σύλλογο στην Κωνσταντινούπολη (πρόκειται για το Σύλλογο “Αγαπάτε Αλλήλους”), λίγα χρόνια αργότερα, το 1883, όπου παραθέτει πίνακα των οικισμών του Καζά Γκιουμουλτζίνας σημειώνοντας και τη γλώσσα των κατοίκων. Εκεί για την πόλη της Γκιουμουλτζίνας αναφέρει ότι μιλούνται η ελληνική και βουλγαρική γλώσσα. Επίσης σε αναφορά του ίδιου, του 1882, αναφέρει 450 “Ελληνικές” οικίες και 200 “Βουλγαρικές”¹⁸⁵. Είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι αυτοί οι Βούλγαροι ήλθαν στη Γκιουμουλτζίνα την τελευταία δεκαετία μετά τη συγγραφή του βιβλίου. Δίνεται η εντύπωση ότι ο Μελίρρυτος θέλει να αποκρύψει ή να μειώσει τον αριθμό των Βουλγάρων (βουλγαρόφωνων) της περιοχής.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο συγγραφέας, εν μέρει, υποβαθμίζει το βουλγαρικό θέμα στην περιοχή, γιατί ξέρουμε ότι αυτό θα λάβει διαστάσεις γενικά μετά το 1878, και στη Μητρόπολη Μαρωνείας το ίδιο, και κυρίως από τη δεκαετία του 1880 και μετά. Την εποχή συγγραφής του βιβλίου, δεν υπήρχαν ακόμα αποσκιρτήσεις προς την Εξαρχία. Όμως το πρώτο βουλγαρόφωνο χωριό που εντάχθηκε στην Εξαρχία ήταν το Καλαϊτζί-Δερέ (Κασσιτερά Σαπών), το οποίο ο Μελίρρυτος δηλώνει ως βουλγαρόφωνο¹⁸⁶, όπου έφτασε και εξαρχικός ιερέας το 1871. Άρα, υπάρχουν τα πρώτα σημάδια, δεν είναι εντελώς ανύπαρκτο το Βουλγαρικό Ζήτημα όπως θέλει να το παρουσιάζει. Επίσης στο Καραγάτζ-Κιόι (Διώνη) η σλαβονική χρησιμοποιήθηκε στη λειτουργία ακόμη και πριν από το 1877/8¹⁸⁷.

Στην αναφορά του Νικολάου Χατζόπουλου, που αναφέρθηκε παραπάνω, το 1883 ο βουλγαρόφωνος πληθυσμός του καζά Γκιουμουλτζίνας, τουλάχιστον επίσημα, εξακολουθούσε να

¹⁸⁴ Konortas, *Infiltrations*, σ. 83 [σημ. 30]

¹⁸⁵ ό.π., σ. 84 (και υποσημείωση).

¹⁸⁶ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 43

¹⁸⁷ Konortas, *Infiltrations*, σ. 83

ανήκει στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου¹⁸⁸. Γενικά, η εξάπλωση της Εξαρχίας στη Μητρόπολη Μαρωνείας έγινε με αργό ρυθμό αφού το 1894, σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, μόνο πέντε βουλγαρόφωνα χωριά είχαν ενταχθεί στην Εξαρχία στα οποία λειτουργούσαν και εξαρχικά σχολεία (Καλαϊτζί-Δερέ (Κασσιτερά Σαπών), Σιτζανλί (Ποντίκια), Μοναστήρι, Τζιαδιρλί (Στρώμη) και Καραγάτζ-Κιόι (Διώνη)¹⁸⁹.

Αλλά και γενικά στην περιοχή της Οθωμανικής Θράκης η εξάπλωση της Εξαρχίας ήταν αργή. Θεσμικά, αναγνωρίστηκε από το Οθωμανικό Κράτος η ύπαρξη Αρχιερατικού Εξαρχικού Επιτρόπου με έδρα την Αδριανούπολη, κι όχι Μητροπολίτη, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για όλα τα εξαρχικά χωριά της ευρύτερης περιοχής. Τοποθετήθηκε δε το 1878, κατά τη ρωσική κατοχή η οποία διευκόλυνε τις δραστηριότητες της Εξαρχίας στη διάρκεια του Ρωσο-οθωμανικού πολέμου¹⁹⁰.

Η αργή εξάπλωση της Εξαρχίας στην περιοχή μπορεί να αποδοθεί στο ότι η συντριπτική πλειοψηφία των βουλγαρόφωνων κατοίκων ήταν ορθόδοξοι χωρικοί αγρότες, οι οποίοι για αιώνες είχαν ζήσει υπό την πνευματική ηγεσία και καθοδήγηση του Πατριαρχείου και την επίδραση του ελληνόφωνου περιβάλλοντος της Κωνσταντινούπολης. Η γεωγραφική εγγύτητα επίσης της Θράκης με την Κωνσταντινούπολη διευκόλυνε το Πατριαρχείο ώστε να επηρεάζει και να ελέγχει τους πληθυσμούς στην περιοχή. Οι νέες ιδέες του εθνικισμού, που τις ενστερνίζονταν πιο εύκολα τα αστικά στρώματα, ήταν δύσκολο να γίνουν αποδεκτές από τους αγρότες, οι οποίοι συνέχιζαν να θεωρούν τους εαυτούς τους μόνο ορθόδοξους χριστιανούς, χωρίς καμιά εθνική ιδιότητα, και να βλέπουν στο πρόσωπο του Πατριάρχη τον πνευματικό τους ηγέτη. Επίσης οι πολλαπλές οικονομικές και κοινωνικές εξαρτήσεις των αγροτών από άτομα με οικονομική και πνευματική ισχύ και κύρος, τα οποία αποτελούσαν συνήθως οι ελληνόφωνοι της περιοχής ασκούσαν επιπλέον αίγλη στους απαίδευτους χωρικούς ή στα χαμηλά στρώματα των πόλεων και επηρέαζαν τις επιλογές τους¹⁹¹. Επίσης, βουλγαρόφωνοι εργάτες γης σε περιουσίες που οι ιδιοκτήτες ήταν ελληνόφωνοι, παρέμεναν πιστοί στο Πατριαρχείο εφόσον η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από το αφεντικό τους¹⁹².

Γενικά και επειδή η εθνική συνείδηση ήταν ακόμα ρευστή και όχι εδραιωμένη συνειδητά στους αγροτικούς πληθυσμούς, υπήρχαν εναλλασσόμενες μετακινήσεις και αλλαγές στην επιλογή εκκλησιαστικής υπαγωγής, αρκετές φορές και με καιροσκοπικό χαρακτήρα, αλλά και για οικονομικούς λόγους, είτε λόγω ανάγκης για χρηματοδότηση σχολείων ή για να αποφύγουν οικονομικά βάρη από φορολόγηση μητροπολίτη και άλλες φορές για προστασία από διάφορες βιαιότητες. Επίσης υπήρχαν διαφοροποιήσεις και τάσεις και στους ίδιους τους βουλγαρόφωνους,

¹⁸⁸ ό.π., σ. 83

¹⁸⁹ ό.π., σ. 85

¹⁹⁰ Κονόρτας, *Θράκη*, σ. 185

¹⁹¹ Κονόρτας, ό. π., σ. 183-85· Χολέβα, *Αδριανούπολη*, σ. 4 (σημ. 6), 441-42· Aarbakke, *Thrace*, σ. 32-33

¹⁹² Χολέβα, ό. π., σ. 452

δεν είχαν όλοι ενιαία και ομοιόμορφη συμπεριφορά στο εκκλησιαστικό ζήτημα¹⁹³

7. Σχέση με αρχαίο παρελθόν και αρχαιότητες.

Το ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν ως πρόγονος του σύγχρονου έθνους είναι παρόν ήδη στην πρώτη σελίδα του συγγράμματος, στην *Αγγελία*. Μέσα στο ίδιο το σύγγραμμα καταλαμβάνει μεγάλη έκταση, αρχίζοντας με την ιστορική περιγραφή και τα αρχαία κατάλοιπα της αρχαίας Μαρώνειας, η οποία έχει ιδιαίτερα σημαντική θέση με τη συνεχή παρουσία της από τα ομηρικά χρόνια μέχρι τη σύγχρονη εποχή, αφού υπάρχει εκτενής αναφορά στον Όμηρο και πολλές αρχαίες επιγραφές, τις οποίες ο Μελίρρυτος αναφέρει μία μία, αλλά ήταν και η έδρα της Μητρόπολης πριν αυτή μεταφερθεί στην Γκιουμουλτζίνα, εξού και η φήμη Μαρωνείας.

Η αφήγηση εκτείνεται σε 15 σελίδες¹⁹⁴, με κάποιες πολύ σύντομες παρεκβάσεις που αφορούν θέματα των τελευταίων χρόνων, σε σύνολο 75 που είναι όλο το κείμενο. Μεγάλη έκταση που δείχνει τη σημασία που είχε το αρχαίο παρελθόν αλλά και οι αρχαιότητες που δηλώνουν την παρουσία του. Δίνει πρώτα μια περιγραφή από τον Όμηρο που αναφέρεται στην ίδρυση της Μαρώνειας και την άφιξη του Οδυσσέα εκεί μετά το τέλος του Τρωικού πολέμου και ό,τι διημιέφη με τους ντόπιους. Παραθέτει στη συνέχεια τα σχετικά αποσπάσματα από το πρωτότυπο τα οποία μάλιστα μεταφράζει ο ίδιος.

Στη συνέχεια παραθέτει ό,τι κατάλοιπο της αρχαιότητας υπάρχει, μαρμάρινα θραύσματα, νομίσματα, επιγραφές, αγάλματα, με την επισήμανση ότι υπάρχουν πολλά μνημεία, ότι δεν έχει γίνει καμιά ανασκαφή ούτε φροντίδα για φύλαξη και προστασία τους και οι κάτοικοι τα χρησιμοποιούν πολλές φορές ως υλικό σε ιδιωτικές οικοδομές. Δίνει σύντομη περιγραφή των αντικειμένων και όποιας αναπαράστασης υπάρχει σ' αυτά. Καταγράφει δε όλες τις επιγραφές, όπου υπάρχουν, σαν να τις φωτογραφίζει. Με τη διάταξη των γραμμάτων, τα κενά και τη στοίχιση που έχουν στο αντικείμενο που ανήκουν. Τα αντιμετωπίζει σαν αρχαιολόγος. Αυτή τη μέθοδο ακολουθεί και στο υπόλοιπο κείμενο. Όπου υπάρχει κάποια αρχαιότητα την καταγράφει, την περιγράφει και

¹⁹³ ό. π., σ. 435-473

¹⁹⁴ Μελίρρυτος, *Περιγραφή*, σ. 12-24

φωτογραφίζει” τις επιγραφές¹⁹⁵. Στα κεφάλαια για τα νησιά της Σαμοθράκης και Θάσου κάνει περίπου ό,τι και για την αρχαία Μαρώνεια: δίνει πληροφορίες για το αρχαίο παρελθόν τους¹⁹⁶

Από τον τρόπο που αντιμετωπίζει τις αρχαιότητες φαίνεται να τον ενδιαφέρουν δύο θέματα: πρώτον η σύνδεση των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους, ότι οι αρχαίοι Έλληνες είναι οι ένδοξοι πρόγονοι και υπάρχει συνέχεια που φτάνει μέχρι το παρόν. Οι αρχαιότητες είναι ένα αδιάψευστο στοιχείο που πιστοποιεί αυτή τη σχέση. Κατ' επέκταση αυτή η σχέση ενισχύει την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα και την υπεροχή του ελληνισμού. Δεύτερο, η αξία καθεαυτή των αρχαιοτήτων ως μνημείων ενός αρχαίου πολιτισμού, τα οποία οφείλουν να διαφυλαχθούν στους χώρους που ανευρίσκονται και σε μουσεία, ώστε να αναδειχθούν για να διασωθεί και να γίνει γνωστός αυτός ο πολιτισμός.

Αυτές οι αντιλήψεις για τις αρχαιότητες ήταν διαδεδομένες στους Οθωμανούς Έλληνες αλλά και στους Οθωμανούς. Ο ΕΦΣΚ είχε συστήσει και Αρχαιολογική Επιτροπή, χωρίς να είναι σαφής ο ακριβής χρόνος ίδρυσης αλλά είναι σίγουρο ότι το 1871 ήταν ήδη σε λειτουργία. Η Επιτροπή έδινε έμφαση στο αρχαιοελληνικό παρελθόν και τα μνημεία του, και επειδή ήταν η προγονική κληρονομιά αλλά και για λόγους επιστημονικούς, της γνώσης του αρχαίου πολιτισμού. Ο θαυμασμός και η ενασχόληση των Ευρωπαίων μ' αυτό και τα κατάλοιπά του, που εκδηλωνόταν και με την ανάπτυξη της Αρχαιολογίας και τη δημιουργία μουσείων ενίσχυε αυτές τις αντιλήψεις. Παράλληλα όμως ενδιαφερόταν και για τα βυζαντινά μνημεία που ήταν μια ζωντανή παρουσία στο χώρο που ζούσαν, την Κωνσταντινούπολη, και με τα οποία είχαν και μια βιωματική σχέση. Αλλά ασχολήθηκε και με μνημεία και άλλων αρχαίων πολιτισμών που είχαν αναπτυχθεί στο παρελθόν στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα πλαίσια της επιστημονικής γνώσης και της προόδου¹⁹⁷.

Αλλά και στο Οθωμανικό κράτος, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της συμπόρευσης με τη Δύση, αναπτύσσεται από τη δεκαετία του 1860 το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες που βρίσκονταν στην επικράτειά του. Το ενδιαφέρον προέκυψε και από την ανάγκη να υπάρξει νομικό πλαίσιο για τη διάσωση και την προστασία τους από τις αυθαίρετες δραστηριότητες των δυτικοευρωπαίων σε ανασκαφές και τις αρπακτικές διαθέσεις τους, την παραμονή τους στο χώρο της αυτοκρατορίας με μια “σύγχρονη” διαχείριση. Το πρώτο νομικό κείμενο για την προστασία των αρχαιοτήτων δημοσιεύτηκε το 1869. Το 1874 και 1884 τροποποιήθηκε και τελειοποιήθηκε ο αρχικός νόμος του 1869 και αντιμετωπίστηκε συνολικά το θέμα της προστασίας των αρχαιοτήτων στην οθωμανική επικράτεια¹⁹⁸.

¹⁹⁵ ό. π., σ. 30-31, 45, 56, 58-59

¹⁹⁶ ό.π., σ. 59, 62

¹⁹⁷ Παπαθεοδώρου, *Φιλολογικός Σύλλογος*, σ. 135-139

¹⁹⁸ Eldem, *Perceptions*, σ. 281, 314-315, 320

Η δεκαετία του 1860 σηματοδοτεί επίσης την αλλαγή στις προσλήψεις της αρχαιότητας από τους Οθωμανούς και τη γένεση της οθωμανικής αρχαιολογίας κατά μίμηση της “πολιτισμένης” Ευρώπης. Προσπάθησαν επίσης, στα πλαίσια του ανταγωνισμού των εθνικισμών, να νομιμοποιήσουν μέσα από την αρχαιολογία την παρουσία τους στις περιοχές των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας και να θεωρήσουν και τους εαυτούς τους ως προστάτες και κληρονόμους του αρχαίου πνεύματος. Αναπτύσσεται έτσι το ενδιαφέρον, και στις οθωμανικές ελίτ, για τη διαχείριση των αρχαιοτήτων και αρχαιολογικών χώρων στην αυτοκρατορία. Το 1869 θα ιδρυθεί το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Κωνσταντινούπολη¹⁹⁹.

Ο ΕΦΣΚ όχι μόνο αποδεχόταν το οθωμανικό πλαίσιο λειτουργίας σ' ό,τι αφορούσε τις αρχαιότητες αλλά θεωρούσε το Οθωμανικό Κράτος ως τον κατεξοχήν θεσμό για τη διαχείριση και προστασία των αρχαιοτήτων. Προσδοκούσε στην επέμβασή του για τη σωτηρία των αρχαιοτήτων και εξέφραζε ανοιχτά τις ευχαριστίες του σ' αυτό για σωτήριες επεμβάσεις στην προστασία τους²⁰⁰. Ενδεικτικό της σχέσης αυτής, αλλά και γενικότερα του κοσμοπολίτικου χαρακτήρα του Συλλόγου, είναι το γεγονός ότι το 1885-86, ο Διευθυντής του Αυτοκρατορικού Μουσείου στην Κωνσταντινούπολη και μια εμβληματική προσωπικότητα για το χώρο της Αρχαιολογίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Osman Hamdi Bey ήταν ένα από τα οκτώ μέλη της Αρχαιολογικής Επιτροπής²⁰¹.

¹⁹⁹ ό.π., σ. 282-283· Μοίρας, *Θράκη*, σ. 87-88

²⁰⁰ Παπαθεοδώρου, *Φιλολογικός Σύλλογος*, σ. 132-134

²⁰¹ ό.π., σ. 140· Eldem, *Perceptions*, σ. 281

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την εξέταση της κύριας πηγής και της σχετικής βιβλιογραφίας προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα σ' ό,τι αφορά την οπτική του συγγραφέα για τους Ελληνορθόδοξους της επαρχίας Μαρωνείας του 1870.

Το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ αποτελεί το βασικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζουν. Το κύριο στοιχείο αναφοράς και κέντρο της ζωής τους είναι το θρησκευτικό λατρευτικό τους σύμβολο, η εκκλησία. Η πληροφορία για την ύπαρξη εκκλησίας είναι η πρώτη, και αρκετές φορές η μοναδική, πληροφορία για τους χριστιανικούς οικισμούς. Και όταν δεν υπάρχει αυτή σε πολύ μικρούς οικισμούς, γίνεται αναφορά στην έλλειψή της και στο λόγο, επίσης, της έλλειψης αλλά στον τρόπο που αναπληρώνεται η έλλειψή της. Δεν νοείται χριστιανικός οικισμός χωρίς εκκλησία.

Ο εκάστοτε Μητροπολίτης είναι ο βασικός εκπρόσωπος των ορθόδοξων στην περιοχή. Με τις πρωτοβουλίες και το έργο του ρυθμίζει συνολικά τη ζωή των χριστιανών. Την ανέγερση εκκλησιών, την (καλή) λειτουργία των σχολείων, τη συνεργασία με την τοπική Οθωμανική διοίκηση για τη βελτίωση των συνθηκών των εμπορικών δραστηριοτήτων προς όφελος των χριστιανών εμπόρων. Επισκέπτεται και επιθεωρεί, σε ορισμένο χρόνο, κάθε σημείο της επαρχίας για να ευλογήσει το ποίμνιό του και να επιθεωρήσει τις τυχόν εκκλησιαστικές υποθέσεις τους. Η εικόνα, όπως παρουσιάζεται από τον Μελίρρυτο, έχει μόνο θετικά στοιχεία με τάση εξιδανίκευσης για το ρόλο των εκάστοτε Μητροπολιτών.

Η λειτουργία του μιλλέτ εντάσσεται στην Οθωμανική Διοίκηση. Αυτή φαίνεται αποδεκτή από το συγγραφέα από τις αναφορές στην τοπική διοικητική διαίρεση και διοίκηση. Όλες οι αναφορές έχουν ουδέτερο ή θετικό χαρακτήρα είτε αφορούν τις αρχές είτε τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Χωρίζει δε τους κατοίκους της επαρχίας με θρησκευτικούς όρους σύμφωνα με τον οθωμανικό τρόπο διοίκησης. Ενώ ο δηλωμένος σκοπός του δεν αφορά τους μουσουλμάνους, κάνει αρκετές σύντομες αναφορές σε διοικητικά κτίρια, οθωμανικά ιδρύματα, όπως σχολεία και τεκέδες, σύγχρονα ή με ιστορική σημασία γιατί προσδίδουν στη γενικότερη αίγλη της επαρχίας με τη σπουδαιότητά τους. Η ίδρυση σιδηροδρόμου στην περιοχή, η λειτουργία ταχυδρομείου, η Διεύθυνση Τηλεγραφείου είναι στοιχεία της ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της περιοχής που οφείλονται στην Οθωμανική Διοίκηση.

Αυτά στην εποχή Τανζιμάτ, όπου η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός ήταν τα βασικά ζητούμενα και για το Οθωμανικό Κράτος αλλά και για το κάθε μιλλέτ ξεχωριστά. Η αλλαγές στην οικονομία, η ισονομία για όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας χωρίς καμία θρησκευτική διάκριση και οι εσωτερικές αλλαγές στη διοίκηση των μιλλέτ, που δίνουν αρμοδιότητες και στους λαϊκούς, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των μη

μουσουλμάνων. Οι Ελληνορθόδοξοι θα γνωρίσουν μεγάλη ανάπτυξη, θα εμφανιστούν λαϊκά αστικά στρώματα που θα αναλάβουν κυρίαρχο ρόλο σε πολλούς τομείς του ορθόδοξου μιλλέτ, και κυρίως στην εκπαίδευση.

Οι νέες αυτές συνθήκες, παρά την επιδίωξη του Οθωμανικού Κράτους για ομογενοποίηση των υπηκόων του μέσω της ιδεολογίας του Οθωμανισμού, θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη των εθνικισμών εντός της Αυτοκρατορίας. Η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870, και πιθανόν ένας λόγος για τη συγγραφή του συγκεκριμένου βιβλίου, δεν ήταν θέμα μόνο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αφορούσε και το Ελληνορθόδοξο μιλλέτ και το Οικουμενικό Πατριαρχείο καθώς έχασε μέρος του ποιμνίου του και μειώθηκαν οι περιοχές της δικαιοδοσίας του. Η ιδεολογία δε του οικουμενισμού που αποτελούσε τον πυλώνα της λειτουργίας του δέχτηκε ισχυρό πλήγμα.

Σ' αυτό το πλαίσιο, τα ελληνόφωνα αστικά μεσαία στρώματα της Κωνσταντινούπολης δημιουργούν νέα πολιτισμική συλλογική ταυτότητα των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν έχει σχέση με τον ελληνικό εθνικισμό και θ' αντικαταστήσει αυτή της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου. Σκοπός είναι η ανάπτυξη και καλλιέργεια του ελληνικού χαρακτήρα μέσα από τη σύνδεση με το αρχαίο παρελθόν και την ανάδειξη των πολιτισμικών στοιχείων που προσδίδουν ενότητα αλλά και υπεροχή στο Ορθόδοξο μιλλέτ το οποίο παίρνει ελληνικό κοσμικό χαρακτήρα.

Ο Μελίρρυτος καταγράφει αυτά τα νέα στοιχεία της οικονομικής ανάπτυξης των ελληνορθοδόξων και της ελληνικής ταυτότητας μέσα στα πλαίσια του Ορθόδοξου μιλλέτ της επαρχίας Μαρωνείας. Τον ενδιαφέρει κατεξοχήν η εκπαίδευση. Την καταγραφή εκκλησίας σε κάθε οικισμό συνοδεύει η καταγραφή λειτουργίας σχολείου. Τα σχολεία στην ύπαιθρο λειτουργούν με τον παραδοσιακό τρόπο, δίνουν βασικές γνώσεις χωρίς εξειδικευμένους διδάσκοντες, αλλά με τον ιερέα σε θέση δασκάλου. Είναι σημαντική η λειτουργία τους όμως γιατί προσφέρουν ελληνική εκπαίδευση και έτσι “εξελληνίζονται” τα βουλγαρικά χωριά, κάτι που αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη συγκεκριμένη εποχή της ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Ο τρόπος λειτουργίας ή η βελτίωσή τους δεν τον απασχολεί περαιτέρω. Στα αστικά κέντρα, όπου κατοικούν κυρίως οι ελληνόφωνοι, η εκπαίδευση έχει άλλα χαρακτηριστικά από τα Κοινά της υπαίθρου: σχολεία ανώτερης βαθμίδας και σχολεία νέου τύπου, που σημαίνει διαφορετικό περιεχόμενο διδασκαλίας και εξειδικευμένους διδασκάλους, υπό την εποπτεία των αναπτυγμένων οικονομικά λαϊκών στρωμάτων της περιοχής.

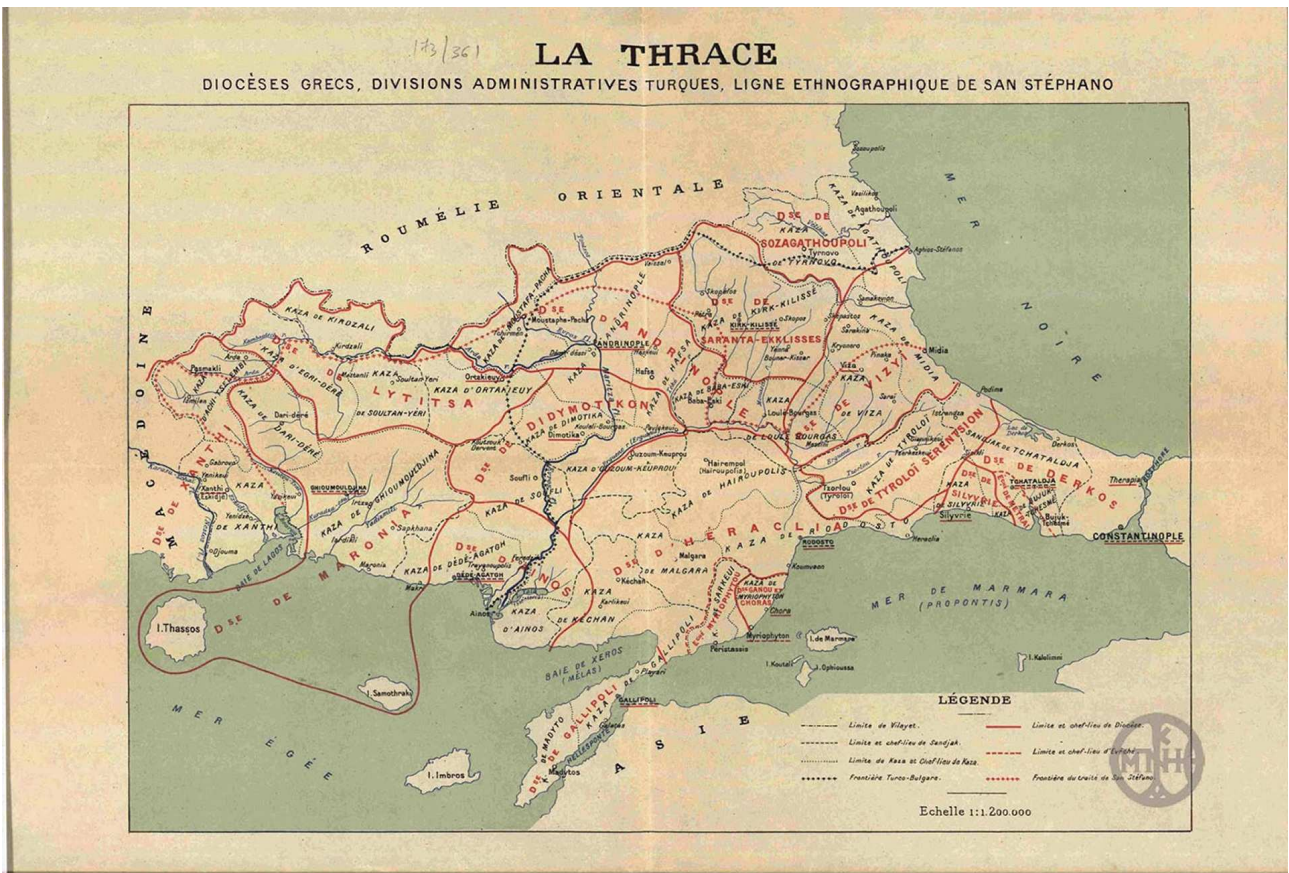
Η οικονομική ανάπτυξη των Ελληνορθοδόξων, οι οποίοι αποτελούν μειοψηφία στο σύνολο του πληθυσμού -και οι ελληνόφωνοι ακόμα μικρότερη με τους βουλγαρόφωνους να πλειοψηφούν – αποτελεί για το συγγραφέα ένα άλλο σημαντικό θέμα. Κατοικούν στα παράλια και στην πρωτεύουσα του καζά κι ασχολούνται κυρίως με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Η οικονομική τους

ανάπτυξη των τελευταίων χρόνων, καθώς και η δυνατότητα συμμετοχής των λαϊκών στην εσωτερική διοίκηση του μιλλέτ, τους δίνει τη δυνατότητα να ασχοληθούν με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης ιδρύοντας σχολεία και βοηθώντας για την καλή λειτουργία τους.

Κατά τον συγγραφέα, η ελληνικότητα, εκτός από τη θρησκεία, αποτελεί τον ισχυρό παράγοντα που συνδέει πολιτισμικά όλους τους Έλληνες, και της Αυτοκρατορίας αλλά και οπουδήποτε αλλού. Οι ένδοξοι αρχαίοι πρόγονοι, η ελληνική γλώσσα και τα κοινά έθιμα δημιουργούν την ενιαία ελληνική πολιτισμική ταυτότητα η οποία, εκτός από ενότητα, προσδίδει και υπεροχή. Η υπεροχή πηγάζει και από την οικονομική ανάπτυξη αλλά και από το αρχαίο παρελθόν. Γι' αυτό στο κείμενο υπάρχουν εκτεταμένες περιγραφές των καταλοίπων της αρχαιότητας στην περιοχή καθώς και σχετικά χωρία από τον Όμηρο.

Για το Βουλγαρικό Ζήτημα στην περιοχή, όπου υπάρχουν πυκνοί βουλγαρόφωνοι πληθυσμοί, δίνει ελάχιστες πληροφορίες, πιθανόν γιατί ακόμα δεν υπάρχουν εκδηλώσεις αποσκίρτησης από το Πατριαρχείο και (θέλει να) πιστεύει ότι δεν θα πάρει διαστάσεις στην περιοχή.

Η όλη παρουσίαση της επαρχίας Μαρωνείας γίνεται με διάθεση κάποιας ωραιοποίησης, ότι γενικά όλα λειτουργούν με ανοδική πορεία, δεν υπάρχουν προβλήματα.

Πίνακας τοπωνυμίων

Στην πρώτη στήλη αναγράφονται τα οθωμανικά-τουρκικά τοπωνύμια όπως αναφέρονται στο κείμενο του βιβλίου και στη δεύτερη όπως μετονομάστηκαν στα ελληνικά.

Καζάς Γκιουμουλτζίνας

Χατζηλάρι	Προσκυνητές
Κουσλανλί	Ξυλαγανή
Τζαδιρλί	Στρώμη
Καραγάτζ-κιόϊ	Διώνη
Καρά-Κουρτζαλί	Κρωβύλη
Σοφουλάρ	Ασκητές
Κιουτζούκ-κιόϊ	Κόσμιο
Καλαϊτζί-Δερέ	Κασσιτερά Σαπών
Χιρκάς	Κίρκη
Κιζιλάρ	Κίζαρι Σαπών
Σιτζιανλί	Ποντίκια
Μοναστήρι	Μοναστήρι
Γιασοούτ	Ιάσιο Σαπών
Λεφετζιλέρ	Λοφάριο Σαπών
Γριτζιάν-Ασάρ	Γρατινή
Κοζλού-κιόϊ	Καρυδιά
Δερέ-κιόϊ	Πάνδροσος
Πλατ-κιόϊ	Ασώματοι
Σουσουρρ-κιόϊ	Σώστης
Κιρσάρτζια	Μεσσούνη
Φατίρ-Γιακάς (τσιφλίκι)	
Κιρ-Τζιφλικ	»

Καζάς Φερρών και Μάκρης

Οκούφι	Λυκώφη
Πασμακτζή	Τριφύλλιο
Καβατζί-κιόϊ	Λευκίμη
Τεκές	Ταύρη
Πισμάν-κιόϊ	Πεσάνη
Μαρχαμλή	Πέπλος
Ταχτατζίκι	Σιδηροχώρι
Δουγάν-Ασάρ	Αισύμη
Δομούζ-Δερέ	Νίγνα
Βαλί-κιόϊ	Μελία
Δουρ-Βαλί_κιόϊ	Δωρικόν
Λουτζά-κιόϊ	Λουτρά
Τζαμερέν	Πεύκα
Ρουμουτζούκι	Δορίσκος
Δερβέντι	Άβαντας

Περίληψη

Το θέμα της εργασίας είναι οι Ελληνορθόδοξοι της οθωμανικής Θράκης μέσα από το κείμενο του Μ. Μελίρρυτου “Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπό εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας” το οποίο συνέγραψε τον Ιούλιο του 1870 και εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1871. Η επαρχία Μαρωνείας βρισκόταν στη νότια Θράκη και η έδρα της Μητρόπολη ήταν η Γκιουμολτζίνα (Κομοτηνή σήμερα), η οποία ήταν και διοικητικό κέντρο της Οθωμανικής Διοίκησης. Ο συγγραφέας είναι λόγιος, ιατρός που μένει στην συγκεκριμένη επαρχία, γνωρίζει και θαυμάζει την ανάπτυξη της Ευρώπης, και θέλει να προβάλει το ελληνικό στοιχείο και την πολιτισμική συνέχεια που συνδέει τους σύγχρονους Έλληνες με τους αρχαίους προγόνους τους. Αναγνωρίζει τη νομιμότητα του Οθωμανικού Κράτους με τους ελληνόφωνους Οθωμανούς υπηκόους να ζουν εντός του καθώς και στο ορθόδοξο θρησκευτικό πλαίσιο και δεν επιδιώκει σύνδεση με το Ελληνικό Κράτος. Τις πληθυσμιακές ομάδες της επαρχίας τις ξεχωρίζει με θρησκευτικά κριτήρια όπως έκανε η Οθωμανική Διοίκηση που χώριζε τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της σε θρησκευτικές κοινότητες. Το βιβλίο γράφεται την εποχή των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων κατά την οποία οι Ελληνορθόδοξοι του Rum milletī αναπτύσσονται οικονομικά και κοινωνικά, συμμετέχουν στη διοίκηση του Rum milletī και δραστηριοποιούνται για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Το 1870 επίσης η Οθωμανική εξουσία αναγνώρισε την ανεξαρτησία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, γνωστής ως Εξαρχία, από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, κάτι που αποτέλεσε μεγάλο πρόβλημα για το τελευταίο. Οι Ελληνορθόδοξοι (ελληνόφωνοι και βουλγαρόφωνοι) της Μητρόπολης Μαρωνείας είναι μειοψηφία ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού είναι μουσουλμάνοι και τα τοπωνύμια είναι οθωμανικά τουρκικά. Τα αστικά κέντρα είναι περισσότερο αναπτυγμένα από την ύπαιθρο. Οι ελληνόφωνοι, που κατοικούν κυρίως σε αστικά κέντρα, ακολουθούν την γενική ανάπτυξη του Rum milletī αλλά με αργό ρυθμό. Ασχολούνται με αστικά και γεωργικά επαγγέλματα, κάνουν εμπόριο και βρίσκονται σε μικρή οικονομική ανάπτυξη. Η εκπαίδευση, που ήταν πολύ υποβαθμισμένη, αρχίζει να γνωρίζει μικρή ανάπτυξη στα αστικά κέντρα, με την ίδρυση σχολείων ανώτερης βαθμίδας από τα Κοινά και Παρθεναγωγείων. Στην ύπαιθρο η κατάσταση παραμένει στάσιμη. Οι βουλγαρόφωνοι κατοικούν κυρίως σε χωριά και τσιφλίκια, είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, γεωργοί και κτηνοτρόφοι, γνωρίζουν πολύ μικρή οικονομική ανάπτυξη και έχουν κατώτερα (Κοινά) σχολεία. Η διείσδυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας είναι αργή καθώς δεν υπάρχουν αστικά στρώματα στην περιοχή και οι αγροτικοί πληθυσμοί των βουλγαρόφωνων δεν είναι πρόθυμοι να μεταβάλουν την εκκλησιαστική τους υπαγωγή.

Summary

The topic of the paper is the Greek Orthodox population of the Diocese of Maroneia in Ottoman Thrace through the essay of M. Melirytos “*Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπό εκκλησιαστικήν εποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας*” was published in Istanbul in 1871. The Diocese of Maroneia was located in west-southern Thrace and the seat of the Metropolis was Gumulcina (Komotini today) which was also the capital of the *homonymous kaza* according to the Ottoman Administration. The author is a scholar who lives in this region, knows and admires the development of Europe, and wants to highlight the Greek element and the cultural continuity which connects modern Greeks with their ancient ancestors. He accepts the legitimacy of the Ottoman State with the Greek-speaking Ottoman subjects living in it and does not seek connection with the Greek State. He categorises the multiple provincial population groups according to religious criteria as was done by the millet system of the Ottoman Empire, which divided the non-Muslim subjects into religious communities (millet). The book was written during the time of the Ottoman Reforms (Tanzimat). At that time, the secular Greek Orthodox people of Rum milleti were developing financially and socially, were participating in the administration of Rum milleti and were being involved in the education and in the creation of the new Greek cultural collective identity. Also, in 1870, a new orthodox Church, the Bulgarian Exarchate, was founded officially by the Sultan's decree (ferman), which was independent from the jurisdiction of the Greek Orthodox Patriarchate of Constantinople. The Greek Orthodox (the Greek and Bulgarian-speaking population) of the Diocese of Maroneia were a minority, while the majority of the population were Muslims. Urban centers were more developed than the ones in countryside. The Greek-speaking population, who lived mainly in urban centers followed the general development of Rum milleti but at a slow pace. They were engaged in urban and agricultural activities, trading and were experiencing a financial development. Education, which was widely overlooked, started to develop at a low pace in the urban centers, with the establishment of schools of a higher rank than the Common Schools (*Koiná Σχολεία*), as well as Girls' Schools (*Παρθενωγωγεία*). In the countryside the situation of education remained stagnant. The Bulgarian-speaking population lived mainly in villages and big farms (*çiftliks*) and were almost entirely farmers and herders, showed minimal economic development and attended inferior schools. First, the infiltrations of the Bulgarian Exarchate was slow and some villages started to secede to Exarchate some years later because there was not a Bulgarian bourgeois class in the region and the agricultural Bulgarian-speaking population were unwilling to change their ecclesiastical affiliation.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Μελίρρυτος, *Περιγραφή*: Μελίρρυτος Μ., *Περιγραφή Ιστορική και Γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου Επαρχίας Μαρωνείας*. Κωνσταντινούπολη, 1871.

Αδαμαντιάδη, *Σχολεία*: Αδαμαντιάδης Ιω., «Κατάστασις των ελληνικών εν Θράκη σχολείων κατά τας αρχάς της παρούσης εκατονταετηρίδος 1885», ΑΘΛΓΘ, τόμ. 6, Αθήναι 1939-40, σ. 132-141

Γεδεών, *Έκθεσις*: Γεδεών Μανουήλ, «Έκθεσις της Επιτροπής της διορισθείσης υπό της Γενικής Συνελεύσεως της 21 Φεβρουαρίου 1864 προς διαφώτισιν του Βουλγαρικού Ζητήματος» στο *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873)*. Κωνσταντινούπολις 1908, σ. 3-72

Μελισσηνός, *Θράκη*: Μελισσηνός Χριστόδουλος, *Η Θράκη και αι Σαράντα Εκκλησίαι μετά τινων εκκλησιαστικών ζητημάτων*, Κωνσταντινούπολη 1897

Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί Κώδικες*: Νικολαΐδης Δ., *Οθωμανικοί Κώδικες ήτοι Συλλογή απάντων των Νόμων της Οθωμ, Αυτοκρατορίας Διαταγμάτων Κανονισμών Οδηγιών και Εγκυκλίων εκδιδόμενοι υπό Δημ. Νικολαΐδου*, τόμ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1890.

Σωφρόνιος, *Βίος και πάθη*: Μότσιος Γιάννης, «Βίος και πάθη του αμαρτωλού Σωφρονίου». Δωδώνη, τόμ. 18 (1989), σ. 65-108

Ψάλτης, *Θράκη*: Ψάλτης Στ. , *Η Θράκη και η δύναμις του εν αυτή ελληνικού στοιχείου. Α' Στατιστικάί περί του ελληνικού πληθυσμού πληροφορίαί*. Αθήνα 1919

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Aarbakke, *Thrace*: Aarbakke Vemund, «Urban Space and Bulgarian-Greek Antagonism in Thrace, 1870-1912», στο Maria Couroucli, Tchavdar Marinov (επιμ.), *Balkan Heritages: Negotiating History and Culture*. Oxford, Routledge 2015, σ. 29-44

Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*: Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία 19ος αιώνας – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*. Αθήνα 2013

Αποστολίδης, *Φυσιognωμία*: Αποστολίδης Κ. Μύρτιλος, «Η δια των αιώνων εθνική φυσιognωμία της Θράκης», ΑΘΛΓΘ, τ. 8 (1940-41), σ. 83-122

Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975

Δημαράς, *Σχήμα Διαφωτισμού*: Δημαράς Κ. Θ., «Το σχήμα Διαφωτισμού», ΙΕΕ, τ. ΙΑ, Αθήνα, 1975, σ. 328-359

Eldem, *Perceptions*: Eldem Edhem, «From Blissful Indifference to Anguished Concern: Ottoman Perceptions of Antiquities, 1799–1869», στο Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem (επιμ.), *Scramble for the past. A story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, Κωνσταντινούπολη 2011, σ. 281-330

Εξερτζόγλου, *Κωνσταντινούπολη*: Εξερτζόγλου Χ., *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*. Αθήνα 1996

Inalcik, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*: Inalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*. Αθήνα 1995

Inalcik, *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία*: στο Inalcik Halil, Donald Quataert (επιμ.) *Οικονομική και κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α', Αθήνα 2008

Γερολύμπου, *Βορειελλαδικές πόλεις*: Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα 1997

Κοκολάκης, *Ονοματοθεσία*: Κοκολάκης Μιχάλης, «Το γεράκι και ο σκαντζόχοιρος. Η διοικητική ονοματοθεσία της ελληνικής Θράκης» στο *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, ΕΙΕ 2000, σ. 197-204

Konortas, *Infiltrations*: Konortas Paraskevas, «Nationalist infiltrations in Ottoman Thrace (ca.1870–1912). The case of the Kaza of Gumuljina», στο C. Fortna, S. Katsikas, D. Kamouzis and P. Konortas (επιμ.), *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830–1945*, New York, 2013, σ. 73-95

Κονόρτας, *Πατριαρχείο*: Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17ος – αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998

Κονόρτας, *Θράκη*: Κονόρτας Παρασκευάς, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος - αρχές 20ου αιώνα)», στο ΕΙΕ (εκδ.), *Θράκη: Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα 2000, σ. 169- 195

Κονόρτας, *Κωνσταντινούπολη*: Κονόρτας Παρασκευάς, «Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία, 1833-1876», ΙΝΕ 1770-2000, τόμ. 4ος, Αθήνα 2003, σσ. 343-360

Κονόρτας, *Εκπαίδευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*: Παρασκευάς Κονόρτας, «Η οργάνωση της Εκπαίδευσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα). Ο ρόλος και οι επιδιώξεις της Οθωμανικής διοίκησης» στο *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας από την αρχαιότητα μέχρι τη Μεγάλη Έξοδο. Παιδεία Εκπαίδευση στις αλησμόνητες πατρίδες της Ανατολής*. Πρακτικά 2ου Συμποσίου 25, 26 και 27 Νοεμβρίου 2005, Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Νέας Ιωνίας. Νέα Ιωνία 2006, σ. 30-33. Και διαδικτυακά στο: [KEMIPO Praktika 2 Symposiou.pdf \(kemipo-neaionia.gr\)](http://kemipo-praktika-2-symposiou.pdf) τελευταία ανάκτηση στις 26/08/2024

Κοτζαγεώργη, *Εκπαίδευση*: Κοτζαγεώργη Ξανθίππη, «Χαρακτήρας και είδος της εκπαίδευσης του περιφερειακού Ελληνισμού: Τα ελληνικά σχολεία στην Αν. Ρωμυλία (Νότιο Βουλγαρία), αρχές 19ου αι.-1885» Βαλκανικά Σύμμεικτα, Τευχ. 7, Θεσσαλονίκη 1995 σ. 62-112

Κωστής, *Κοινότητες*: Κωστής Κώστας, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* (Αθήνα), 13 (1991), σ. 57-75

Lewis, *Σύγχρονη Τουρκία*: Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, τόμ. Ι, Αθήνα 2001

Λέκκας, *Ιδεολογία*: Λέκκας Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα, 1996

Λυμπεράτος, *Φιλιπούπολη*: Λυμπεράτος Ανδρέας, *Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιπούπολη του 19ου αιώνα*. Ηράκλειο 2009.

Μαμώνη, *Σύλλογοι* : Μαμώνη Κυριακή, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1995

Μαρωνίτης, *Οδύσσεια*: Μαρωνίτης Δ. Ν., *Ομήρου Οδύσσεια*, Α' τόμ., ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2006,

Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*: Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*. Ηράκλειο 2002

Μίτεφ, *Παλιγγενεσία*: Μίτεφ Πλάμεν, «Η Βουλγαρική εθνική παλιγγενεσία», στο: Γκιόργκι Μπακάλοφ, Χρίστο Ματάνοφ, Πλάμεν Μίτεφ, Ιβάν Ίλτσεφ, Ρουμιάνα Μαρίνοβα-Χρηστίδη, *Ιστορία της Βουλγαρίας*, Θεσσαλονίκη, 2015, σ.161-203

Μοίρας, *Θράκη*: Μοίρας Λεωνίδα, «Πτυχές της ιστορίας της Δυτικής Θράκης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο: Προς μια αναθεώρηση», στο Πρακτικά Συνεδρίου: *Ψηφιακή Θράκη Χαρτογραφώντας την ιστορία και τον πολιτισμό για την ποιοτική αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος Κομοτηνή*, 1 - 2 Ιουνίου 2023, Επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Α. Παληκίδης. Κομοτηνή 2023, σ. 82-96

Morris, Ze' eni, *Η τριακονταετής γενοκτονία*: Morris Benny, Ze' eni Dror, *Η τριακονταετής γενοκτονία. Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, 1894-1924*. Αθήνα 2019

Μπακιρτζής, *Μεταρρυθμίσεις, Θράκη*: Μπακιρτζής Ιωάννης Μ., *Σκέψεις για την εφαρμογή των οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα. Η περίπτωση της Θράκης*. Ξάνθη 2000.

Μπακιρτζής, *Ξάνθη*: Μπακιρτζής Ιωάννης Μ., *Έντυπες οθωμανικές και λοιπές ιστορικές πηγές περί της πόλης και του καζά της Ξάνθης. Τέλη 19ου - αρχές του 20ου αιώνα*. Ξάνθη 2023

Μπακιρτζής Ιωάννης, *Στοιχεία για την ιστορία της κομόπολης της Γενισέας και της επαρχίας της (kaza) κατά την Οθωμανική περίοδο. Από την ίδρυσή της, το τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού*, Ξάνθη 2010

Μπακιρτζής, *Έβρος*: Ιωάννης Μηνά Μπακιρτζής, *Ο νότιος Έβρος σε μετασχηματισμό (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.)*. *Η αγροτική μάκρη και ο κόμβος του Ντεντέαγας στην ύστερη οθωμανική περίοδο*. Ελληνικό Ινστιτούτο Θρακικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2019

Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Εξαρχία*: Παΐζη- Αποστολοπούλου Μάχη, *Ο θεσμός της Πατριαρχικής Εξαρχίας, 14ος-19ος αιώνας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1995.

Παπαδάκη, *Εκπαίδευση*: Παπαδάκη Λυδία, «Η Εκπαίδευση 1871-1909. Τα ελληνικά σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», ΙΝΕ 1770-2000, τόμ. 5ος, Αθήνα 2003, σ. 167-170

Παπαθεοδώρου, *Φιλολογικός Σύλλογος*: Παπαθεοδώρου Άρτεμις, «Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: από τον Οθωμανισμό στον ελληνικό αλυτρωτισμό» στο Αθανάσιος Γραμμένος (επιμ.), *Η Επανάσταση του 1821 και η σύγχρονη Ελλάδα. Διάλογος για την εξέλιξη των φιλελεύθερων ιδεών και ταυτοτήτων*, Αθήνα 2021, σ. 120-155

Quataert, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*. Αθήνα 2006

Σκοπετέα, *Πρότυπο Βασίλειο*: Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

Σολδάτος, *Εκπαιδευτική κίνηση*: Σολδάτος Χρίστος Σπ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800-1922)*, τόμ. Α΄ και Β΄. Αθήνα 1989

Stamatoropoulos, *Bulgarian Schism*: Stamatoropoulos Dimitrios, “The Bulgarian Schism Revisited”, *Modern Greek Studies Yearbook* 24/25 (2008-2009), σ. 105 -125

Σταματόπουλος Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση, Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*. Αθήνα 2003

Φίλιου, *Βιογραφία Αυτοκρατορίας*: Φίλιου Χριστίνα, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας. Κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*. Αθήνα 2021

Χατζόπουλος, *Θράκη*: Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, “Η Θράκη από την οθωμανική κατάκτηση ως τη συνθήκη της Λωζάνης (1352-1923)” στο Ελεονώρα Ναξίδου (επιμ.) *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*, Κομοτηνή 2015, σ. 109-137

Χολέβα, *Αδριανούπολη*: Ευαγγελία Χολέβα, Διατριβή, *Εθνικές αντιπαραθέσεις στη νότια Θράκη*:

κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι. Η περίπτωση της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως, 1870-1912. Αθήνα, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2015.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Κονόρτας Παρασκευάς, «Γκιουμουλτζίνας Καζάς (1864 – 1878) (νεοελληνική εποχή)» στο διαδικτυακό τόπο [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](#), ανάκτηση 05-06-2024

— «Μάκρης και Φερρών Καζάς (1864 – 1878) (νεοελληνική εποχή)» στο διαδικτυακό τόπο [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](#), ανάκτηση 05-06-2024

— «Δαρί Δερέ Καζάς (1864 – 1878) (νεοελληνική εποχή)» στο διαδικτυακό τόπο [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](#), ανάκτηση 05-06-2024

Κορτζή Μ. - Σιαμέτης Β., «Κουμουτζηνά» (βυζαντινή εποχή) σημ. Κομοτηνή, στο διαδικτυακό τόπο [Θρακικός Ηλεκτρονικός Θησαυρός - Ιστορία \(ilsp.gr\)](#), ανάκτηση 20/07/2024